

Pomfyová, Bibiana

Letnery v stredovekých kostoloch na Slovensku : príspevok k stavebným dejinám mendikantských kláštorov

Archaeologia historica. 2019, vol. 44, iss. 2, pp. 715-747

ISSN 0231-5823 (print); ISSN 2336-4386 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/AH2019-2-10>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/141397>

License: [CC BY-NC-ND 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

LETNERY V STREDOVEKÝCH KOSTOLOCH NA SLOVENSKU. PRÍSPEVOK K STAVEBNÝM DEJINÁM MENDIKANTSKÝCH KLÁŠTOROV

BIBIANA POMFYOVÁ

Abstrakt: *K viacerým mendikantským kostolom na území Slovenska sa viažu doklady alebo indicie o niekdajšej existencii stredovekého letnera. Identifikácia tejto špecifickej architektonickej konštrukcie ale nie je vždy jednoznačná. Závisí od celkovej interpretácie stavebného vývoja kostola, alebo dokonca kláštora (v prípade, keď nie je jednoznačné, ktorý objekt bol hlavným kláštorným kostolom). Štúdia sa zameriava na tri problémové prípady – stavby františkánov v Bratislave a Slovenskej Lupči a augustiniánov-eremitov vo Veľkom Šariši. Záverečná časť sa dotýka problematiky letnerov aj mimo kontext mendikantskej architektúry.*

Kľúčové slová: *letner – kostol – kláštor – sakrálna architektúra – stredovek – Slovensko – žobravé rehole – mendikanti.*

Rood screens in medieval churches in Slovakia. A contribution to the building history of mendicant monasteries

Abstract: *Several mendicant churches in Slovak territory show evidence and indications of the existence of medieval rood screens. However, the identification of these specific architectural elements is not always clear. It depends on the general interpretation of the building development of a church, or even a monastery (in cases when it is not clear which building was the main monastery church). This study centres on three problematic cases: the constructions of the Franciscans in Bratislava and Slovenská Lupča, and the Augustinians - Eremites in Veľký Šariš. The final part touches upon the existence of rood screens outside the context of mendicant architecture.*

Key words: *rood screen – church – monastery – sacred architecture – Middle Ages – Slovakia – mendicant orders – mendicants.*

Od ranokresťanskej antiky sú v kostoloch doložené zábradlia (*cancelli*), ktoré ohraničovali priestor okolo oltára v apside alebo pred apsidou. Najneskôr od karolínskeho obdobia je doložené vyčleňovanie tzv. žalmového, resp. liturgického chóru pred hlavným oltárom pomocou neraz vysokých chórových priečok – išlo o priestor, v ktorom sa schádzala príslušná komunita mníchov alebo klerikov k svojim bohoslužobným, chórovým povinnostiam (hl. konventným omšiam a hodinkám). Za týmto účelom boli od 12. storočia popri konštrukčne jednoduchších priečkach budované aj tzv. letnery, lektóriá (z lat. *lectorium* – miesto predčítania). Na rozdiel od priečok mali vyvýšené pódium, tribúnu. Vo svojej podstate vznikli zlučením motívu chórovej priečky a tribúny, pričom výsledkom boli mnohoraké variácie tohto spojenia. Popri primárnej úlohe – priestorovo vymedziť a pohľadovo chrániť liturgický chór – plnili aj ďalšie funkcie. Išlo o mnohofunkčné architektonické konštrukcie. Na jednej strane oddeľovali, na druhej strane zabezpečovali spojenie medzi liturgickým chórom a ostatnou časťou kostola a tvorili pohľadový, umelecky neraz náročne stvárnený východný uzáver „laickej“ lode. Boli miestom dôležitých liturgických, ale aj právnych aktov, či biskupských proklamácií. Miestom slávnostného predčítania z Písma, prijímania oltárnej sviatosti, vystavovania relikvií. Dejiskom posväcovania paliem a ratolestí, svätenia sviečok, ako aj dramatizovaných liturgických hier počas Veľkonočného týždňa. Výnimočne je doložené tiež kázanie z letneru. Pod tribúnou letnera, ale aj na nej boli často umiestňované bočné oltáre. Na tribúne bolo zvykom vystavovať monumentálny krucifix – neraz v spojení s Oltárom Svätého kríža pod tribúnou alebo pred letnerom. Z neskorého stredoveku pochádzajú aj správy o organoch a speváckych chóroch na tribúne letneru (Schmelzer 2004, 10–11, 142–155).

V medievistickom výskume dlho vládol predpoklad, že letnery sa vyskytovali hlavne v kláštorných a kapitulných kostoloch, či nanajvýš vo veľkých farských kostoloch, pri ktorých pôsobil aj zbor kanonikov. Novší výskum ukazuje, že išlo o rozšírený prvok aj v „normálnych“

farských kostoloch, pri ktorých nemusela byť zriadená združená kapitula (Untermann 1996), a že ich výskyt nebol dokonca vylúčený ani v dedinských kostoloch (Kroesen–Steensma 2004, 173–213).

V rámci kláštornej architektúry predstavujú osobitnú tému letnery v mendikantských kostoloch. Výskyt letnerov v kostoloch žobravých reholí narážal totiž v staršej literatúre na predstavu o pôsobení mendikantov (úzky kontakt s veriacimi) a o ideálnom zjednotenom priestore „kazateľského“ mendikantského kostola. Posun však nastal aj v týchto interpretáciách. Je zrejme, že prinajmenšom u dominikánov, vo svojej podstate kanonickej reholi, hrali popri prioritnom zameraní na aktívnu prácu s veriacimi od počiatku primeranú úlohu aj tradičné bohoslužobné, chórové povinnosti, a tým aj požiadavka deliaceho architektonického prvku – či už chórovej prepážky, alebo letnera. S rýchlym procesom klerikalizácie nadobudla svoje odôvodnenie pomerne skoro aj u františkánov, a napokon aj u ostatných žobravých reholí, ktoré nasledovali vzor menovaných dvoch najvýznamnejších (súhrnne a s odkazmi na ďalšiu lit. Pomfyová 2018, 76–77). V mendikantských kostoloch bývali často tzv. halové letnery vstavané v celej šírke lode/loží. Spravidla mali pod vyvýšeným pódium priestor zaklenutý viacerými klenbovými poľami. Tie sa do lode otvárali arkádami a vytvárali tak rad cibórií či kaplniek s bočnými oltármi (Schmelzer 2004, 64–119, 151).

Letnery boli v stredoveku nepochybne rozšírenou súčasťou sakrálnych interiérov. Väčšina z nich zanikla v dôsledku zmenených nárokov na sakrálny priestor (hl. potridentskej požiadavky zjednoteného priestoru a nehateného pohľadu na hlavný oltár). Na území Slovenska sa nezachoval žiaden a tento architektonický prvok sa do veľkej miery vytratil aj z odborného povedomia. Pri interpretáciách architektonicko-historických a archeologických nálezov sa o ňom preto často vôbec neuvažuje. Zmienky o letneroch boli donedávna či už v publikovanej literatúre, alebo nepublikovanej výskumnej dokumentácii nanajvýš zriedkavé a skôr okrajové, pričom nie vždy sa rozlišovalo medzi letnerom a chórovou priečkou. Určitý obrat, cielené upriamenie pozornosti na problém letnerov priniesla až štúdia Štefana Oriška (2010), v ktorej syntetizoval poznatky a indicie či už o doložených, alebo potenciálnych letneroch v mendikantskej architektúre na Slovensku. Určite nie je náhoda, že išlo práve o mendikantské stavby. Mendikanti mali v porovnaní s inými rehoľami na našom území najväčší počet kláštorov a letnery boli nepochybne aj tu dôležitou súčasťou interiérového členenia ich kostolov. Jeden z najpresvedčivejších dokladov priniesol napokon výskum Š. Oriška v kostole klarisiek v Trnave. Okrem tejto stavby obsahuje Oriškova štúdia poznatky a úvahy k ďalším šiestim objektom: Slovenská Ľupča – františkáni, Košice – dominikáni, Bratislava – františkáni, Trnava – dominikáni, Bratislava – klarisky, Košice – františkáni.

Nasledujúci príspevok chce nadviazať na štúdiu Š. Oriška. Zameriava sa na tri stavebné komplexy – kláštory františkánov v Bratislave a Slovenskej Ľupči a kláštor augustiniánov-eremitov vo Veľkom Šariši. Prvým dvom sa s ohľadom na problematiku letnerov venoval už Š. Oriško, domnievam sa však, že aktuálny stav poznatkov si v ich prípade vyžaduje určitú korekciu (Bratislava – františkáni), resp. zásadnú reinterpretáciu (Slovenská Ľupča – františkáni). Tretí objekt (Veľký Šariš – augustiniáni-pustovníci) dopĺňa Oriškom evidovaný zoznam mendikantských letnerov o ďalší príklad. Záverečný appendix načrtáva problematiku chórových priečok a letnerov aj mimo kontext mendikantských reholí.

Bratislava, františkáni

Existenciu stredovekého letnera v kostole bratislavských františkánov predpokladal už Flóris Rómer (1865, 285). V texte o bratislavských pamiatkach pri opise františkánskeho kostola konštatoval, že vysoko (takmer 1 ½ siah) nasadené stĺpy svätyne stoja „pri víťaznom oblúku na zvyškoch niekdajšieho lektória“, ktoré malo byť zbúrané v neskoršom období počas mnohých prestavieb v dôsledku pustnutia. Rómera k citovanému tvrdeniu podnietila zrejme len jestvujúca architektonická štruktúra triumfálneho oblúka. Malo ísť o podobnú situáciu ako v kostole toho istého rádu, dnes mestskom farskom kostole v Nagyszöllösi (Виноградів / Vinogradiv

na Ukrajinu).¹ Otázka letnera sa potom nadhlo vytratila z opisov a interpretácií architektúry bratislavských františkánov. Až v štúdiu z roku 1994 a aj to iba v poznámke naznačil možnú existenciu letnera v bratislavskom kostole Ernő Marosi (1994, 58, pozn. 53), keď ho v súvislosti so situovaním veže spomenul spolu s inými mendikantskými kostolmi, ktoré mali na konci lode, v „*linii letnera*“ situovanú vežu (Keszthely, Szécsény, snád Újlak), cez ktorú mohol byť zabezpečený prístup na tribúnu letnera. Problematiku opäť tematizoval Štefan Oriško (2010, 311–312), pričom podotkol, že letner mohol byť starší ako veža, ktorá bola ku kostolu pristavaná sekundárne. Oriškove úvahy sa opierali nielen o situovanie veže, ale aj o nové nálezy v oblasti triumfálneho oblúka získané v 90. rokoch 20. storočia počas obnovy kostola a sprievodného archeologického prieskumu. Tieto však otvárajú otázky dvojakého druhu – otázky smerujúce jednak k možnému letneru a jednak k predchodcovi stojaceho františkánskeho kostola. Otázka letnera sa preto v prípade bratislavských františkánov prelína s problematikou historických a stavebných počiatkov kláštora.

Rok a okolnosti založenia kláštora nepoznáme. Najstaršie zachované písomné pramene z 90. rokov 13. storočia dokladajú už existujúci a fungujúci konvent: v listine z 25. apríla 1296 udelil pécsky biskup odpustky františkánskemu Kostolu sv. Jána Evanjelistu v Bratislave (*quincunqve festiuitatibus beati Iohannis Apostoli et Euangeliste ad Ecclesiam in honore eiusdem Posonii constructam*, CDH, 52–53; Ortway 1895, 264, pozn. 1). Podľa listiny bratislavskej kapituly z 27. januára 1297 Alžbeta, vdova po komesovi Kozmovi, odkázala v kostole františkánov (*in ecclesia fratrum minorum Posonii*) obec Horpo komesovi Petrovi (MES, 400, č. 406). Listinou z 26. marca 1297 vystavil ostrihomský arcibiskup Lodomer svedectvo o slávnostnom vysvätení bratislavského františkánskeho kostola na počesť Panny Márie a zároveň povolil udeľovať odpustky vo výročný deň vysviacky – na sviatok Zvestovania Panne Márie (*Ecclesiae B. Mariae V. ordinis fratrum Minorum de Posonio...*, „... solempniter ad laudem et gloriam diuini numinis et in titulum excellentissime Marie virginis dedicando consecrauit et consecrando dedicauit“, „in annis dedicacionis eiusdem Ecclesie ...“; MES, 400–401, č. 407). Odlišné patrocínium kostola v listinách z rokov 1296 (sv. Jána Evanjelistu) a 1297 (Panny Márie) vyvoláva otázky ohľadom počiatkov kláštora, pričom tieto otázky a nejasnosti sú ešte umocnené rôznymi údajmi tradovanými v novších literárnych zdrojoch.

Dejiny františkánov z konca 16. storočia, spísané generálnym ministrom rádu Františkom Gonzagom, uvádzajú, že Bratislavský konvent bol „*vybudovaný Ladislavom* [kráľom Ladislavom IV.] *v roku Vtelenia Pána 1580* [správne má byť nepochybne 1280] *po návrate po porážke českého kráľa Otokara* [Přemysla Otokara II., porazeného v bitke na Moravskom poli v roku 1278]“ (*POSONIENSIS conu. per eundem Ladislaum, cum eodem enno Incarnationis Christi 1580. ab Orhocari Boemorum Regis caede reuerteretur, constructus extitit*. Gonzaga 1587, 518). Podobný údaj obsahuje *Historia domus*, kláštorná kronika, ktorú začal písať v roku 1709 Ján Kapistrán Sebach, člen a istú dobu gvardián bratislavského konventu. Ten zaznamenal, že kláštor nechal postaviť okolo roku 1280 kráľ Ladislav IV. Kumánsky (Hudec 1999, 62). Tradíciu o tom, že františkánsky kostol dal postaviť kráľ Ladislav IV. v roku 1280, zachytil aj Matej Bel citujúc „*Thurócziho*“ (zrejme neskorostredovekého kronikára Jána z Turca). Bel však vzápätí spochybnil, že by to bol rok založenia kláštora. Ten mal jestvovať už za čias Belu IV. (1235–1270). Matej Bel ako hlavný argument uviedol „*pohrebnú kaplnku*“ (Kaplnku sv. Jána Evanjelistu) na severnej strane kostola, o ktorej si na základe stavebného štýlu myslel, že je o dvesto rokov staršia než kostol, a o ktorej sa vraj aj samotní pátri domnievali, že bola presbytériom staršieho (pôvodného) kláštorného kostola. Z dnešného pohľadu ide o neakceptovateľný argument, kaplnka je nepochybne mladšou prístavbou stojaceho kostola. Bel však spomenul aj iné, zo súčasného pohľadu závažnejšie argumenty. Jednak „*nejaké staré listiny*“, ktoré sa mali zmieňovať, že pôvodný chrám mal celkovú dĺžku 40 krokov. Najmä však zmienku v rakúskej

1 Na túto dlho nepovšimnutú Römerovu zmienku o letnere v kostole bratislavských františkánov upozornil v novej literatúre P. Buday (2012, 32). Vo farskom kostole v Nagyszöllősi zostali na triumfálnom oblúku zreteľné stopy konštrukcie letnera, na ktorého tribúnu sa zrejme vstupovalo portálom v severozápadnom rohu svätyne, ku ktorému viedlo vežové schodisko v juhozápadnom kúte dnešnej sakristie. Aktuálna literatúra však kostol ani letner v Nagyszöllősi nedáva do súvisu s františkánmi (Papp 2013).

leobenskej kronike, podľa ktorej našlo v kláštore minoritov azyl veľké množstvo žien, keď Bratislavu napadol a plienil Přemysl Otakar II. Následne po týchto argumentoch doplnil Matej Bel domnienku, že sakrálna budova bola vo vojne s Přemyslom Otakarom II. poškodená, potom takmer celé desaťročie ležala v ruinách, kým dal Ladislav IV. postaviť nový kostol (Bel 1735, 585–586; Tibenský ed. 1984, 55–56).

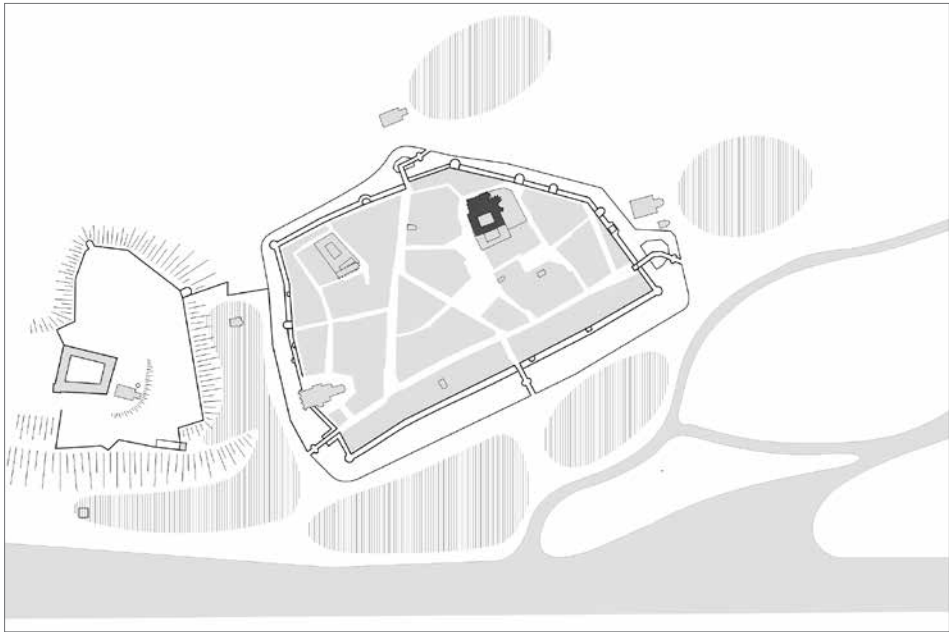
S Belovou interpretáciou sa stotožnil Theodor Ortway (1892, 343–347; 1903, 521–522), autor kľúčového viacväzkového diela o dejinách Bratislavy. Nevychádzal v nich však len z Bela. Citoval aj dejiny „*tunajšej*“ (uhorskej, Mariánskej) provincie františkánskeho rádu, ktoré vznikli za provinciála Petra Heineggera v roku 1740 a v ktorých sa uvádza, že kláštor bol založený už v roku 1240, avšak nie v meste, ale na predmestí, na vyvýšenine pred Laurinskou (Vavrineckou) bránou (*Non in civitate Posoniensi, sed extra Suburbium, extra portam S. Laurentii ad montes habebat suum domicilium*). Podľa tohto zdroja bol kláštor postavený na dnešnom mieste (obr. 1) až po porážke českého kráľa Přemysla Otakara II., keď ho vnútri mesta nechal v roku 1280 obnoviť Ladislav IV. Ortway sa ale k možnosti, že by sa kláštor pôvodne nachádzal na inom mieste než dnes, postavil odmietavo s odôvodnením, že pokiaľ by františkáni boli pred mongolským vpádom usídlení mimo mesta, ich kláštor by isto nezostal ušetrený mongolského plienenia. Pravdepodobnejšie sa mu zdalo, že kláštor bol od začiatku na súčasnom mieste – tak ako to vyplýva z Belových formulácií a ako to tvrdil aj Jakab Rupp.² Podobne ako Ortway pochyboval o pôvodne inom umiestnení kláštora už historik Mariánskej provincie Eugen Kóša (Kóša) v diele *Antiquarii Provinciae S. Mariae collectanea (Zozbierané starožitnosti Mariánskej provincie)* z roku 1777. Skepticky sa staval aj k možnosti jeho existencie okolo roku 1240, hoci pripustil, že františkáni tu mohli byť usadení okolo roku 1271, keď ich pôvodný kostol a kláštor zasvätený sv. Jánovi Evanjelistovi zničili vojská Přemysla Otakara II. Tento kostol, ktorý mohol byť dokonca farským chrámom, mal stáť na mieste terajšej bočnej Kaplnky sv. Jána. Po jeho zničení mal Ladislav IV. na pamiatku víťazstva nad Přemyslom Otakarom II. postaviť na jeho mieste nový kostol, vysvätený v roku 1297 k úcte Panne Márii (Hudec 2009, 13–14, pozn. 8). Kóša a Ortway mali teda podobný názor na počiatky kláštora, zhodli sa i v predstave, že Kostol sv. Jána spomínaný v roku 1296 stál na mieste dnešnej bočnej Kaplnky sv. Jána. Avšak Ortway (1895, 226, 263–264) ho na rozdiel od Kóšu nepovažoval za pôvodný kláštor, či dokonca farský kostol, ale za bočnú kaplnku, ktorá mala už v roku 1296 stáť na severnej strane jestvujúceho kláštorného kostola.

Kóša i Ortway odmietli, že by sa kláštor pôvodne nachádzal na inom mieste. V literatúre 19. storočia, ktorej autori vychádzali zo starších podkladov, sa však objavujú viaceré verzie o počiatočnom situovaní kláštora mimo opevneného jadra mesta: okrem návršia pred Laurinskou bránou sa uvádza aj poloha vedľa cesty do Trnavy, na predmestí sv. Udalrika, či pri Kostole sv. Gottharda v predmestskej osade Széplak (Buday 2012, 30). Ďalšiu, odlišnú verziu zaznamenal bratislavský historik Štefan Rakovský: „*Hovori sa, že dnešný kláštor bol kedysi kráľovským palácom a pre účely konventu bol upravený po tom, čo sa tu usadili mnísi zo Sellendorfu.*“³

V nadväznosti na tradované údaje pretrvávajú protichodné interpretácie aj v aktuálnej literatúre. Často je v nej ďalej uvádzaná verzia o založení kláštora za Belu IV., poškodení počas vojen s Přemyslom Otakarom II., obnovení z iniciatívy Ladislava IV., ktorý tak naplnil sľub daný pred víťaznou bitkou na Moravskom poli v roku 1278, a dokončení kostola s podporou Ondreja III., ktorý sa v roku 1297 zúčastnil na jeho slávnostnej vysviacke. Neprijali ju však všetci bádatelia. Napr. Václav a Dobroslava Menclovci považovali za najpravdepodobnejšie, že kláštor aj kostol založil až Ondrej III. v súvislosti s udelením mestských privilégii Bratislave v roku 1291 (Mencl–Menclová 1961, 51–52). Zrejme vplyv smerodajných diel M. Bela a T. Ortwaya spôsobil, že moderné historické práce, ktoré sa kláštorom dosiaľ zaoberali, nepočítali príliš s možnosťou jeho translokácie. Pokiaľ aj uvažovali o meniacom sa kontexte osídlenia, tak spravidla v rámci dnešnej polohy. Podľa Jaroslava Bureša (1965, 59–60) sa františkáni usadili na periférii,

² Ortway sa odvolal na Ruppovo dielo *Magyarország helyrajzi története főkintettel az egyházi intézetekre (Topographische Geschichte Ungarns mit besonderer Berücksichtigung der geistlichen Institutionen)*, I. Budapest 1870.

³ Rakovský, István: Pozsony egyházai I. A szentferencziak temploma. In: *Magyar Sion (Egyháztörténelmi havi folyóirat)*, 3, Esztergom 1865, 206, cit. podľa Buday 2012, 30–31, pozn. 9. *Sellendorf (Dedina duší/duchov)* bola dedina na mieste Mlynskej doliny v Bratislave, približne v dnešnom areáli SAV na Patrónke.

Obr. 1. Bratislava, schematický plán stredovekého mesta so zdôraznenou polohou františkánskeho kláštora.

Abb. 1. Bratislava, schematischer Plan der mittelalterlichen Stadt mit hervorgehobener Lage des Franziskanerklosters.

pri sídlisku (podhradskej osade), ktoré postupne nadobúdalo mestský charakter. Podobne maďarské historičky Judit Majorossy a Katalin Szende (2010, 23), vychádzajúc z údajov v Ortavoovej práci, vyslovili domnienku, že v čase svojho založenia ešte pred mongolským vpádom sa kláštor nachádzal *extra suburbium*, medzi osadami, ktoré tu existovali pred vznikom mesta, no urbanizáciou nadobudol koncom 13. storočia centrálnu pozíciu na okraji neskoršieho hlavného námestia. Prijali teda tradíciu založenia kláštora pred mongolským vpádom s tým, že nepredpokladali jeho translokáciu, ale zásadnú zmenu významu polohy kláštora uskutočnenú v priebehu 13. storočia: zo suburbia na exponovanú lokalitu v rámci opevneného mestského jadra.

Možnosť translokácie oživil nedávno Rudolf Hudec (2009, 14–18), autor ostatnej monografie o bratislavskom františkánskom kláštore. Aj on predpokladá vznik kláštora pred mongolským vpádom – dokonca už okolo roku 1230, čo sa okrem tradovaných údajov pokúsil doložiť aj ďalšími argumentmi, najmä údajnou prítomnosťou klarisiek v Bratislave už v druhej polovici 30. rokov 13. storočia, o ktorej by mali svedčiť listiny z rokov 1238 a 1244. Keďže vychádza z toho, že klarisky sa spravidla usádzali v mestách, kde boli františkáni už pevne etablovaní, považuje Hudec skorú prítomnosť klarisiek za dôkaz existencie „františkánskej stanice“ v Bratislave „prínajmenšom pred rokom 1238“. Menovaný bádateľ však vo svojej práci vôbec nereflektoval prevažujúcu interpretáciu historikov, ktorí listiny z rokov 1238 a 1244 spájajú nie s klariskami, ale s cisterciánkami (napr. Šedivý 2006, 111). Problematická je aj ďalšia časť Hudecovej interpretácie, v ktorej tvrdí, že pôvodný kostol františkánov, zasvätený Jánovi Evanjelistovi, neštal na mieste terajšieho kostola, resp. jeho bočnej kaplnky, ako tvrdil ráđový historik Kóša, ale na Bratislavskom hrade – malo ísť o prvý prepoštský kostol, zasvätený pôvodne Najsvätejšiemu Spasiteľovi a slúžiaci tunajšej kapitule do roku 1221. Hlavný Hudecov argument spočíva v slovom spojení *castrum Posoniensis* v listine z 12. novembra 1297 (*Ministro Prouinciali Fratrum Minorum Ungariae, Custodi Jauriensi et Guardiano eorundem Fratrum castris Posoniensis*), z ktorého má byť zrejmé, že františkáni v tom čase pôsobili na Bratislavskom hrade, kde mali

mať svoj kláštor a kostol. Avšak uvedené slovné spojenie je možné interpretovať nielen ako hrad Bratislava, ale v danom kontexte takmer s istotou ako (opevnené) mesto Bratislava. Príkladom takého významu slova *castrum* je zmienka o *castrum Judeorum* – (opevnenej) židovskej osade v Nitre z roku 1248. V novembri 1297, keď bola listina vydaná, mali františkáni napokon už pol roka vysvätený dnešný Kostol Panny Márie a najneskôr v tom čase sídlili nepochybne pri ňom. Neobstojí ani argument, že pôvodný kostol nemohol stáť na mieste terajšej Kaplnky sv. Jána, pretože by bránil vo výstavbe nového Kostola Panny Márie. Dejiny architektúry sú plné príkladov kostolov, ktoré boli postupne nahrádzané, niekedy doslova obstavované novostavbou, pričom bola zabezpečená funkčnosť inštitúcie.

Počiatky kláštora tak zostávajú naďalej neobjasnené. Súhrnne možno konštatovať, že tradované údaje pripúšťajú niekoľko možných scenárov usídlenia sa menších bratov v Bratislave:

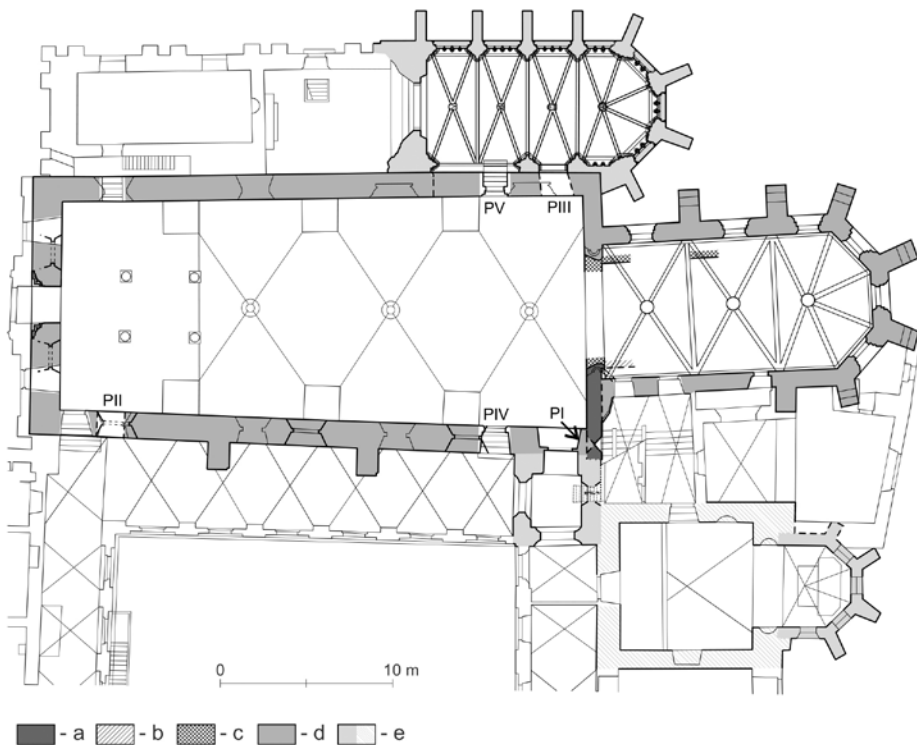
- 1) Kláštor bol založený v okolo roku 1280 na dnešnom mieste, v nasledujúcich rokoch sa začalo s jeho výstavbou, pričom stavba kostola bola zavŕšená vysviackou v marci 1297.
- 2) Kláštor bol založený na dnešnom mieste, ale skôr než v okolo roku 1280, keď padlo rozhodnutie o jeho obnove.
- 3) Kláštor bol založený skôr než v okolo roku 1280 na inom mieste, v okolo roku 1280 bol translokovaný na súčasné miesto a začalo sa s jeho novostavbou.

Kráľovská podpora a snáď aj iniciatíva pri založení a následne budovaní kláštora je veľmi pravdepodobná nielen vzhľadom na tradované údaje (hlavne vyzdvihovanie úlohy Ladislava IV.), ale aj skutočnosť, že v 13. storočí vznikali mendikantské kláštory v Uhorsku predovšetkým s podporou panovníckeho dvora. V prospech možnosti, že kláštor jestvoval a fungoval najneskôr začiatkom 70. rokov 13. storočia, hovorí argument uvedený už Matejom Belom a akceptovaný aj súčasnými historikmi (Šedivý 2006, 115) – sú ním kronikárske záznamy v rakúskych prameňoch (*Anonymus Leobensis a Australis historiae pars plenior*) o tom, ako v kláštore (*ad domum fratrum Minorum*) hľadali útočisko obyvatelia Bratislavy počas útokov Přemysla Otakara II. (1271, 1273–1276). V kontexte známych historických udalostí vyznieva vierohodne tradičné tvrdenie, že pustošivý vpád českého vojska kláštor natoľko poškodili, že bola nutná jeho zásadná stavebná obnova. Či však pôvodne stál na súčasnom alebo inom mieste, a teda či predpokladanej obnove predchádzala translokácia, zostáva nejasné. S tým súvisia aj otázky ohľadom Kostola sv. Jána Evanjelistu, spomínaného v roku 1296, necelý rok pred vysviackou Kostola Panny Márie. Bol to pôvodný kláštorový kostol alebo „len“ bočná kaplnka, ako to chápal Ortvy? Každopádne funkčným kostolom disponovali františkáni aj dva mesiace pred vysviackou, keďže v januári 1297 poslúžil ako dejisko majetkovoprávneho aktu – testamentárneho odkazu vdovy Alžbety. Kde presne sa odohral, však zrejme nie je.

Otvorené otázky nepomáhajú zatiaľ uspokojivo zodpovedať ani nálezy získané pri obnove kostola v 90. rokoch. Nálezy však minimálne potvrdzujú, že kláštor nevznikol na voľnom priestranstve. Predchádzalo mu staršie pochovávanie a osídlenie, vrátane staršej zástavby. Do istej miery to môže vysvetľovať nepravidelnosti v pôdoryse kostola: lichobežníkovitú loď a odlišnú orientáciu pozdĺžnych osí lode a presbytéria (obr. 2). Vysvetlenie pre vychýlenie osí hľadal už Jaroslav Bureš (1965, 93–94). Zvažoval dve možnosti, ktoré ho mohli spôsobiť – terénnu situáciu alebo postupnú výstavbu dnešného kostola. Nemajúc dnešné poznatky zavrhol prvú možnosť s argumentom, že v dobe mestských počiatkov vyrastali žobravé konventy na voľných plochách. Priklonil sa tak k druhej možnosti s tým, že kostol mohol byť pôvodne jednolodňovou sálou, ku ktorej bolo až dodatočne pristavané presbytérium. Túto možnosť potom ale odmietol Václav Mencl (1971, 254), podľa ktorého bola doba vzniku františkánskeho kostola (pripustil už dobu okolo r. 1270) príliš pokročilá na vznik sálového jednolodia bez presbytéria; loď aj presbytérium

kostola považoval napriek osovému vychýleniu za geneticky súvisiace. Ani jeden z nich však zrejme nemal k dispozícii mladšie a presnejšie zamerania kostola, z ktorých vyplýva nielen osové vychýlenie lode a presbytéria, ale i pomerne výrazne lichobežníkovitý pôdorys lode. Súčasné poznatky nás tak opäť vracajú na začiatok problému a nútia nás zvažovať, či dôvodom týchto nepravidelností bola štruktúra staršieho osídlenia, snaha prispôbiť sa či využiť architektúru, ktorá tu predtým stála, alebo etapovitá výstavba dodnes stojacej architektúry. Menované faktory mohli, samozrejme, pôsobiť súčasne.

Stručná rekapitulácia archeologických dokladov osídlenia lokality: v priestore kláštornej záhrady severovýchodne od kláštornej kvadratury (na ploche dnešných podzemných garáží na Uršulinkej ul.) bola archeologickým výskumom zachytená časť veľkomoravského pohrebiska z druhej polovice 9. storočia až prvej polovice 10. storočia a batéria chlebových pecí z 12. storočia (Musilová–Lesák 1996; Lesák–Musilová–Hoššo 1997, 124–127). Na dnešnom rajskom dvore sa zistilo pochovávanie najneskôr do začiatku 17. storočia, pričom časť týchto hrobov bola s istotou uložená do zeme pred postavením gotickej veže kostola v 14. storočí, keďže základy veže

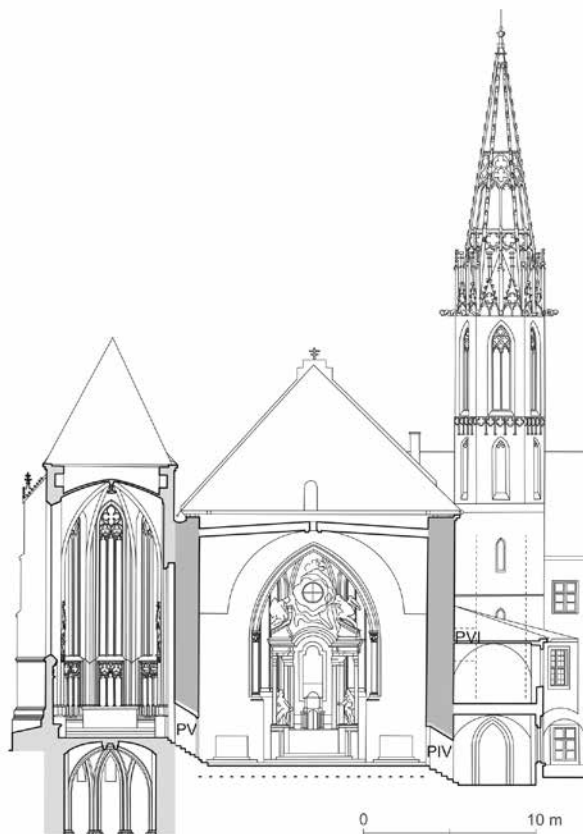

Obr. 2. Bratislava, františkánsky kláštor, pôdorys kostola a príľahlých priestorov: a – murivo „A“ (objekt „A“), okolo polovice 13. storočia; b – predpokladané pokračovanie muriva „A“; c – murivá „B“, približný priebeh a rozsah podľa podkladov B. Lesáka; d – obvodové múry lode a presbytéria dnešného kostola (vysvätené 1297); e – obvodové múry severnej Kaplnky sv. Jána, južnej veže a Kaplnky sv. Rozálie (14.–15. storočie). P I–PVI – stredoveké portály v bočných stenách lode. Šípka označuje nález nástennej maľby s postavou mnicha na ostení portálovej niky. Zdroj Archiv Pamiatkového úradu SR, Zbierka projektov a plánov, sign. A6630; upravené, doplnené.

Abb. 2. Bratislava, Franziskanerkloster, Grundriss der Kirche und der angrenzenden Räume. a – Mauerwerk „A“ (Objekt „A“), um Mitte 13. Jhdt.; b – mutmaßliche Fortsetzung von Mauerwerk „A“; c – Mauerwerk „B“, annähernder Verlauf und Umfang nach den Unterlagen von B. Lesák; d – Außenmauer des Schiffs und Chorraums der heutigen Kirche (1297 eingeweiht); e – Außenmauer der nördlichen Johanniskapelle, des Südturms und der Rosalienkapelle (14.–15. Jhdt.). P I–PVI – mittelalterliche Portale in den Seitenwänden des Schiffs. Der Pfeil kennzeichnet den Fund einer Wandmalerei mit Figur eines Mönchs im Gewände einer Portalnische. Quelle Archiv des Denkmalmamtes der Slowakischen Republik, Pläne- und Projektsammlung, Sign. A6630; bearbeitet, ergänzt.

prerezávali staršie hroby (Polla–Vallašek 1991, 46). V južnom krídle dnešného ambitu a juhozápadnom rohu rajského dvora bol zistený sídliskový objekt s mincou Štefana IV. (1133–1165), ktorý bol pretnutý múrom staršej (zrejme stredovekej) krížovej chodby, predchádzajúcej dnešný ambit zo 17. storočia. Aj v týchto miestach boli zachytené zvyšky kostrových hrobov bez datujúcich sprievodných nálezov (Marková 1978; Polla–Vallašek 1991, 45–46). Doklady pochovania (početné ľudské kosti v zásypoch) sa našli aj v lodi kostola. Najstaršie zistené uloženie kostí predchádzalo stavbe kostola, mladšie patrilo zrejme až do novovekých časových horizontov (resp. do obdobia po prelome 15. a 16. storočia, Resutík 1999, 15). Pred výstavbou dnešného kostola tu jestvoval aj bližšie neurčený objekt, z ktorého pochádzal zvyšok maltovinovej podlahy, zachytený pri západnom úseku južnej steny lode kostola. Podlaha mala sice podobný charakter ako spojivo pôvodného muriva kostolnej lode, avšak „*dokladom časového predstihu polozenia dlažby pred stavbou kostola je zreteľná, asi 5 cm široká cezúra medzi dlažbou a murivom lode*“ (Lesák–Resutík 2000, 75).

Prieskum stien a muriva stojacej gotickej svätyně kostola objavil v jej juhozápadnom kúte, v hmote vysokého sokla triumfálneho oblúka časť staršieho múru s náročnou klenbovou konzolou ihlanovitého tvaru, na ktorú prostredníctvom nábežného štítka dosadá fragment klenbového rebra (obr. 5, 6). Pokračovaním tohto múru je s najväčšou pravdepodobnosťou stena

Obr. 3. Bratislava, františkánsky kláštor, východný rezopohľad kostola a príľahlých priestorov. PIV–PV – stredoveké portály v bočných stenách lode, PVI – stredoveký priedchod smerujúci z veže do lode. Zdroj Archív Pamiatkového úradu SR, Zbierka projektov a plánov, sign. A6630, A101; upravené, doplnené.

Abb. 3. Bratislava, Franziskanerkloster, östliche Schnittansicht der Kirche und der angrenzenden Räume. PIV–PV – mittelalterliche Portale in den Seitenwänden des Schiffs, PVI – vom Turm zum Schiff führender mittelalterlicher Durchgang. Quelle Archív des Denkmalamtes der Slowakischen Republik, Pläne- und Projektsammlung, Sign. A6630, A101; bearbeitet, ergänzt.

s románskym, štrbinovým, polkruhovo ukončeným oknom v chodbe na južnej strane svätyně. Uvedené architektonické torzo (murivo „A“ na obr. 2) je pozostatkom stavby, ktorá jednoznačne predchádzala výstavbe dnešného kostola. Vymedzovalo zaklenutý priestor, ktorého prevažná časť sa nachádzala južne od stojacej svätyně kostola. Pre zjednodušenie ho nazvime objektom „A“. Na základe architektonických tvarov konzoly s nábežným štítkom a masívneho hranolového rebra je možné datovať ho okolo polovice 13. storočia. Stručnú informáciu o náleze publikovala Ingrid Ciulisová (1998, 180, 184), ktorá počas reštaurátorských prác zastrešovala umeleckohistorickú spoluprácu. Uviedla: „(...) nález (...) tvorí časť steny s maliarsky upraveným povrchom, fragmentom konsekračného kríža a kamenná hlavica, na ktorú dosadá mohutné hranolové rebro“ (Ciulisová 1998, 180). S uvedeným architektonickým torzom teda chronologicky spojila aj fragment maľovaného konsekračného kríža nad konzolou. To podmienilo úvahy o objekte „A“ výlučne v kontexte sakrálnej architektúry. Väčšinou sa pritom a priori uvažovalo o súvisi s františkánmi. Ciulisová, ktorá prijala tradíciu o založení kláštora za Belu IV. (Ciulisová 1998, 184), vylúčila, že by išlo o kapitulnú sieň alebo letner, a naznačila možnú spojitosť s Kostolom sv. Jána Evanjelistu, spomínaným v roku 1296. Ako určitú alternatívu voči dovtedajšiemu predpokladu, že tento kostol bol predchodcom dnešnej Kaplnky sv. Jána, pripomenula novšie výskumy minoritského kláštora v Levoči, ktoré by mali indikovať, že zachovanému celku

Obr. 4. Bratislava, františkánsky kostol, južný rezopohľad. P1–P1V – zachované stredoveké portály v južnej stene lode. PVI – pozícia priechodu smerujúceho z veže do lode. Zdroj Archív Pamiatkového úradu SR, Zbierka projektov a plánov, sign. A6630, Zbierka reštaurátorských dokumentácií, sign. R3727, 3429, 3485; upravené, doplnené.

Abb. 4. Bratislava, Franziskanerkloster, südliche Schnittansicht. P1–P1V – erhaltene mittelalterliche Portale in der Südwand des Schiffs. PVI – Lage des vom Turm zum Schiff führenden Durchgangs. Quelle Archív des Denkmalamtes der Slowakischen Republik, Pläne- und Projektsammlung, Sign. A6630, Sammlung Restaurierungsdokumentationen, Sign. R3727, 3429, 3485; bearbeitet, ergänzt.

gotickej architektúry zo začiatku 14. storočia predchádzala staršia kaplnka na mieste neskoršej kapitulnej siene (Ciulisová 2000, 80–81; 2000–2001, 383–384). Naznačila tak možnosť, že aj v Bratislave stála staršia sakrálna stavba (Kostol sv. Jána) v priestore neskoršieho východného kláštorného krídla.⁴ Aj Štefan Oriško dal nálež do spojitosti s františkánmi. Podľa neho dokladá, že už pred stojacim kostolom vysväteným v roku 1297 mali bratislavskí františkáni slohovo jasne vyhranenu stavbu (tvaroslovné blízku rakúsko-českej „přemyslovskej stavebnej škole“). Spočiatku uvažoval, že priestor, z ktorého pochádza objavená konzola, mohol byť starším chórovým uzáverom, či dokonca transeptom (Oriško 2004, 20). Neskôr na rozdiel od I. Ciulisovej pripustil, že môže ísť aj o torzo podklenutého letnera (Oriško 2010, 311–312). Oba autori a priori vychádzali z predpokladu, že františkáni mali starší kostol na mieste dnešného kláštora. Interpretáciu o staršej sakrálnnej stavbe z doby okolo polovice 13. storočia prijala aj autorka tejto štúdie, zdôraznila však, že jej spojitosť s františkánmi je otázna vzhľadom na vyššie uvedené nejasné počiatky kláštora (Pomfyová 2018, 70–71).

Bol však objekt „A“ skutočne sakrálnou stavbou? Potrebné je totiž korigovať východisko tohto tvrdenia – chronologický vzťah samotného muriva „A“ a fragmentu maľovaného konsekračného kríža. Tento sa totiž nachádza v mieste, kde do priestoru vybiehala klenba objektu „A“. Je vylúčené, aby bol konsekračný kríž v dnešnej pozícii súčasný s objektom „A“. Situácia prezentovaná dnes v reštaurovanej svätyni tak pripúšťa dve možné interpretácie:

1) Maľovaný konsekračný kríž primárne patril k objektu „A“, pričom na dnešné miesto sa dostal ako súčasť sekundárne využitého stavebného materiálu z tohto objektu.

2) Prezentované situovanie konsekračného kríža je primárne. V takomto prípade jeho vznik súvisel so zatiaľ neidentifikovanou stavebnou etapou medzi zánikom objektu „A“ a výstavbou dnešnej svätyně. Zaniká tým dôkaz o sakrálnom charaktere objektu „A“, čím sa diapazón interpretácií rozširuje o možnosť, že išlo o profánnu architektúru – meštiansky dom. V takomto kontexte sa zvlášť zaujímavou stáva tradícia o kráľovskom paláci na mieste dnešného kláštora, ktorú zachytil Š. Rakovský. Stavebná etapa medzi zánikom objektu „A“ a výstavbou dnešnej svätyně nebola zatiaľ sice identifikovaná, bola však naznačená, keď I. Ciulisová (1998, 180, 184) vo svojej prvej interpretácii predpokladala etapovitú výstavbu dnešného kostola: najprv (po roku 1250) mala byť postavená loď, na ktorú sa mohla napájať svätyňa, zničená v česko-uhorských vojnách, následne nahradená súčasnou svätyňou, dokončenou v roku 1297. Uvedená autorka sa tým snažila zdôvodniť nielen nálezy vo svätyni, ale (v nadväznosti na J. Bureša) aj osovú vychýlenie lode a svätyně. Neskôr však konštatovala: „*Prieskum zachovanej architektúry potvrdil, že bratislavský františkánsky kostol bol vo svojom gotickom pôdorysnom rozvrhu vytýčený v závere 13. storočia, a to v rámci jednej stavebnej etapy*“ (Ciulisová 2000, 78; 2000–2001, 382).

Zmena v interpretácii stavebného vývoja kostola (nie etapovitý, ale jednorázový vznik dnešnej dispozície) nebola zdôvodnená, zrejme však spočívala v odkrytí gotického západného portálu a interiérovej arkatúry v západnej stene lode. Portál svojim štýlom nepochybne korešponduje s architektúrou svätyně a ich datovanie k roku 1297 nevyvoláva žiadne otázky, takže môže viesť k presvedčeniu, že loď i svätyňa kostola vznikli v celom rozsahu v jednej stavebnej etape. Z dostupných zdrojov ale nie je zjavné, do akej miery bola preukázaná primárnosť zmienovaných architektonických prvkov (západného portálu, arkatúry) voči obvodovým múrom lode, čo opäť vedie k otázke, či obvodové murivo lode predsa len v sebe neskrýva staršiu stavebnú etapu. Túto otázku posilňuje aj situácia, ktorú odkryl archeologický výskum z interiérovej strany západnej steny kostolnej lode. Spodná časť výklenku gotickej arkatúry (tvorená omietnutým zmiešaným murivom z lomového kameňa a tehál, spájaná svetlou maltou s vysokým obsahom vápna)

4 V prípade Levoče vychádzala autorka z článku F. Javorského (1997–1998, 47). Interpretácie murív, ktoré archeológovia zachytili na mieste bývalej kapitulnej siene levočského kláštora, sú však protirečivé. Pokým F. Javorský a v nadväznosti na neho aj M. Soják a P. Roth (2001–2002) ich považovali za pozostatok staršej sakrálnnej stavby, Gabriel Lukáč (1998, 75) v nich videl základy polygonálnej svätyně, ktorá sa napájala na kapitulnú sieň zo 14. storočia. Možnosť, že by išlo o základy staršej stavby, najnovšie vylúčila N. Urbanová (2018, 133–134) – podľa nej sú predmetné murivá podmurovkou vyrovnávajúcou skalné podložie, na ktorom bol levočský kláštor postavený.

spočíva na o 8 cm užšom murive odlišného charakteru (z neopracovaného kameňa ukladaného do riadkov, spájaného piesčitou maltou), ktoré sa vo svojej spodnej časti rozširuje a v tejto časti má charakter základového muriva. Analogická situácia bola zistená aj v západnej časti južnej steny lode. Opis situácie evokuje dve stavebné etapy, hoci autorom archeologického výskumu (B. Resutík) nebola takto explicitne vyhodnotená (Lesák–Resutík 2000, 74–75).⁵ Možnosť staršej architektúry alebo stavebnej etapy sa tak viaže nielen k priestoru svätyne, ale aj lode.

Vyššie som uviedla dve plauzibilné interpretácie vzťahu objektu „A“ a fragmentu maľovaného konsekračného kríža vo svätyni. Zodpovedať otázku, ktorá z týchto interpretácií je správna, či aspoň pravdepodobnejšia, by v budúcnosti azda umožnil rozbor mált a omietok. Nie je to však jediná otázka ohľadom stredovekých povrchových úprav stien františkánskeho kostola. Publikovaná interpretácia stredovekej podoby kostola (Ciulisová 1998; 2000; 2000–2001) sa o ďalších stredovekých maliarskych úpravách kostola nezmiňuje (ak opomenieme zmienku o reštaurovaní ranogotickej nástennej výmaľby svätyne, Ciulisová 1998, 180). Avšak v dostupnej nepublikovanej dokumentácii (Flaugnatti–Mýtnik–Ciulisová 1998, nepag.; Flaugnatti–Mýtnik–Ciulisová 1998a, nepag.; Flaugnatti–Mýtnik–Ciulisová 2001, nepag.) je zmienka o viacerých. Za najstaršiu maliarsku úpravu vytvorenú v nadväznosti na vybudovanie obvodových múrov dnešného kostola je považovaná úprava v podobe maľovaného iluzívneho sivého kvádrovania. Tento typ výmaľby mal zjednotiť interiér svätyne aj lode už v prvej etape ich výstavby. V reštaurovanej podobe je dnes prezentovaná vo svätyni, na arkatúrami členenej západnej stene lode, ako aj na portálovej nike a susednom druhom portáli vo východnej časti južnej steny lode. V lodi bola objavená aj stratigraficky staršia vrstva – fragment postavy františkánskeho (?) mnícha na ľavom ostení spomenutej portálovej niky vo východnej časti južnej steny lode (miesto označené šípkou na obr. 2, portál PI na obr. 2, 4). Tento nález však nebol daný do súvisu s obvodovými múrmi lode. Autori dokumentácie zvažovali, že sa mohlo jednáť o „*exteriérovú výmaľbu priestoru, ktorého súčasťou tvorilo románske okno vedľa dnešnej sakristie*“ (Flaugnatti–Mýtnik–Ciulisová 1998a, nepag.) – teda o exteriérovú maľbu objektu „A“. Maľbu ale paradoxne datovali predbežne okolo roku 1300, teda do doby, keď už podľa všetkého stál dnešný kostol, vybudovaný sčasti aj na mieste objektu „A“, ktorý v tom čase už nemohol jestvovať vo svojom pôvodnom rozsahu.⁶ Potvrďuje to aj terénna situácia zrejme zo zamerania kláštora: východný úsek južnej steny lode s portálovou nikou a fragmentom maľovanej postavy mnícha prekrýva románske okno objektu „A“.⁷ Maľba s postavou mnícha sa teda nemohla viazať k objektu „A“. Jestvujúce poznatky opäť pripúšťajú alternatívne interpretácie:

1) Fragment maľby s postavou mnícha sa viaže k zatiaľ bližšie neidentifikovanej stavebnej etape medzi zánikom objektu „A“ a výstavbou, resp. dostavbou dnešného kostola.

2) Portálová nika s fragmentom maľovanej postavy mnícha je primárnou súčasťou dnešného kostola a maliarska úprava v podobe iluzívneho kvádrovania vznikla prinajmenšom lokálne s väčším časovým odstupom po dostavbe kostola, nie bezprostredne po jeho výstavbe. Samotný portál bol v nepublikovanej dokumentácii vyhodnotený ako sekundárny voči murivu lode, vytvorený mal byť okolo polovice 14. storočia (Flaugnatti–Mýtnik–Ciulisová 1998a, nepag.). V publikovanej interpretácii je však považovaný za súčasť architektúry kostola už v dobe okolo

5 Otázne však opäť je, či potenciálna druhá stavebná etapa nemohla súvisieť so sekundárnym vytvorením západnej arkatúry, ktorá bola v publikovanej interpretácii vyhodnotená ako primárna súčasť kostola už v dobe okolo roku 1300.

6 Uvedený paradox mohol vyplývať z toho, že na rozdiel od publikovaných interpretácií boli v nepublikovanej dokumentácii (Flaugnatti–Mýtnik–Ciulisová 1998a, nepag.) datované zachované obvodové múry lode až do rozmedzia rokov 1300–1350. Argumentovalo sa formálnou analýzou západného portálu, ako aj nálezmi gotických okien s kružbou. Portál však, ako už bolo zmienené, korešponduje svojím štýlom s tvaroslovím svätyne a dátumom vysviacky v roku 1297. Štýlovo mladšie okenné kružby, ktoré by mohli podnecovať neskoršie datovanie lode, boli vytvorené a osadené zrejme dodatočne, tak ako predpokladá publikovaná interpretácia (Ciulisová 2000, 80; 2000–2001, 383).

7 Vychádzala som z podrobného zamerania kláštora z roku 1969 v Archíve PÚ SR (sign. A 6630), ktoré som v spolupráci s M. Samuelom (AÚ SAV) preverila kontrolnými meraniami a doplnila o architektonické prvky zistené mladším výskumom.

roku 1300 (Ciulisová 2000, 80; 2000–2001, 383).⁸ Rozdiely v interpretáciách naznačujú zložitosť a nejednoznačnosť nálezoých situácií. Tá sa zrejme týkala aj vyhodnotenia vrstiev výmaľby. Z dokumentácie (Flaugnatti–Mýtnik–Ciulisová 1998a, nepag., sonda 1) aj prezentovaného stavu je zrejme, že maľba s postavou mnícha bola prevrstvená výmaľbou s iluzívnym kvádrovaním. Otázne však je, ktorou vrstvou tohto typu výmaľby a kedy. Podľa zistení sondážneho reštaurátorského prieskumu bol totiž interiér lode upravovaný počas stredoveku až sedemnásťkrát, pričom prevládala úprava v podobe sivého iluzívneho kvádrovania s bielymi maľovanými linkami, v ktorej sa odlišovala len zvolená veľkosť kvádrov (Flaugnatti–Mýtnik–Ciulisová 1998a, nepag.).⁹

V publikovanej literatúre sa fragmentu s maľovanou postavou mnícha dotkol Š. Oriško (2010, 312). Aj tento nález dal do možnej spojitosti s predpokladaným letnerom – jeho výzdobou. Svoju úvahu bližšie nekonkretizoval, poznamenal len, že maľba „ikonograficky môže predstavovať jedného z rehoľných svätcov, jej stav však neumožňuje podrobnejšiu charakteristiku ani datovanie“.

Celkovú situáciu ďalej komplikujú archeologické nálezy v oblasti triumfálneho oblúka a skutočnosť, že ani tie neboli zatiaľ podrobnejšie publikované. Zverejnená bola opäť len stručná informácia: „Archeologický prieskum v základovej časti víťazného oblúka ďalej ukázal, že obidve jeho nosné časti boli pravdepodobne v minulosti vzájomne horizontálne prepojené a mohli tvoriť súčasť súvislej exteriérovej steny lode kostola. Neskôr, zrejme pri výstavbe zachovanej svätyne, s ktorou sa mohlo začať už na začiatku osemdesiatych rokov 13. storočia, boli dolné časti kamenného muriva víťazného oblúka sekundárne osekane. Vybudovanie spomínanej steny a s tým súvisiace uzatvorenie lode kostola si mohlo vynútiť práve zničenie prvej svätyne a dlhšiu dobu prebiehajúce práce na výstavbe novej“ (Ciulisová 1998, 180). Vo svojej prvej interpretácii, v ktorej pripustila etapovitú výstavbu dnešného kostola, I. Ciulisová teda predpokladala, že počas prestavby svätyne v 13. storočí bola loď kostola na východnej strane uzavretá plnou stenou. Neskôr, predpokladajúc vznik kostola v jednej etape, uviedla, avšak už bez zmienky o archeologickom náleze v oblasti triumfálneho oblúka, že k provizórnemu oddeleniu svätyne došlo v 14. storočí v čase zvažovaného zaklenuťia lode na stredových piliere (Ciulisová 2000, 80; 2000–2001, 383). Informáciu o prevzajúcom mure v základoch triumfálneho oblúka a jeho osekanych murivách odlišne vyhodnotil Š. Oriško (2010, 311–312), keď naznačil spojitosť s letnerom. K možnosti, že by išlo o pozostatky letnera, sa na základe publikovaných informácií priklonila aj autorka tejto štúdie (Pomfyová 2018, 101). Opäť sú však potrebné korekcie, vychádzajúce zo zistení archeologického výskumu.

Archeologické sondy odkryli pri južnom aj severnom sokli triumfálneho oblúka krátke úseky základových murív (murivá „B“ na obr. 2), ktoré mohli, ale aj nemuseli byť v línii triumfálneho oblúka prepojené do súvislej steny. Výbežok základu na južnej strane bol previazaný so stojacim murivom triumfálneho oblúka. Na severnej strane nebolo previazanie so stojacim murivom jednoznačné, navyše odkrytý úsek základového muriva sa tu pravouhlo zalamoval smerom na východ (za uvedené informácie a konzultáciu ďakujem B. Lesákovi, jednému z autorov archeologického výskumu). Východné pokračovanie tohto múru, rovnobežné so severnou stenou dnešnej svätyne, zachytila aj ďalšia sonda pri severnej stene svätyne (sonda S3/98;

8 Okrem hlavného západného portálu a uvedeného portálu vo východnej časti južnej steny lode mala byť loď kostola v dobe okolo roku 1300 prístupná ďalšími dvomi portálmi – v západnej časti južnej steny (PII na obr. 2) a vo východnej časti severnej steny lode (PIII na obr. 2). V prípade všetkých troch bočných portálov malo ísť o mohutné portály so segmentovým tehlovým oblúkom. V reštaurovanom interiéri zostal prezentovaný portál vo východnej časti južnej steny lode, ktorý má v hlbokom ostení so segmentovým základom vložený ešte kamenný rám, ukončený lomeným oblúkom. Portál v západnej časti južnej steny uvádzajú aj správy z archeologického výskumu – išlo zrejme o „starší zamurovaný vstup z križovej chodby, situovaný východne od barokového vstupu“ (Lesák–Resutík 2000, 74). Existenciu portálu vo východnom úseku severnej steny lode – oproti pertraktovanému južnému portálu – preukázala reštaurátorská sondáž. V nepublikovanej dokumentácii bol rovnako ako jeho južný pendant vyhodnotený ako sekundárny zásah do obvodového muriva z doby okolo polovice 14. storočia (Flaugnatti–Mýtnik–Ciulisová 1998a, nepag., sonda 47, 48, 50, 51).

9 Fragments stredovekej nástennej výmaľby sa však v lodi celkovo zachovali len v minimálnom rozsahu, keďže väčšina stredovekej omietkovej vrstvy bola odstránená až na kamenné murivo. Zachytáva ich evidovaná dokumentácia a zvyšky sivého kvádrovania sú viditeľné aj v podkrovi lode. Legenda k obrazovej časti dokumentácie (Flaugnatti–Mýtnik–Ciulisová 1998a, nepag.) explicitne rozlišuje tri vrstvy stredovekého iluzívneho sivého kvádrovania. Vrstva, ktorá prekrýva figurálnu maľbu v portálovej nike, bola v rámci relatívnej chronológie bez presnejšieho časového zaradenia vyhodnotená rovnako ako fragment takejto úpravy na protilahlom ostení portálu ako sivé iluzívne kvádrovanie 2.

Lesák–Resutík 2000, 66). Aj tieto murivá sú teda staršie ako stojaca svätyňa. Súvisia ešte s objektom „A“? Alebo – čo sa mi na základe aktuálne dostupných informácií zdá byť pravdepodobnejšie – sú pozostatkom naznačenej medzietapy po zániku objektu „A“ a pred výstavbou dnešnej svätyne? K zodpovedaniu týchto otázok sú opäť potrebné podrobnejšie informácie o stratigrafii jednotlivých nálezov, charaktere mált, murív aj zachytených fragmentov dlážok. Vo vzťahu k téme tohto príspevku ich však možno vyhodnotiť nasledovne:

Murivo „A“ ani murivá „B“ nepochádzajú z konštrukcie letnera, ale z objektu, resp. objektov, ktoré predchádzali výstavbe dnešnej svätyne. Prinajmenšom v prípade muriva „A“ možno tvrdiť, že predchádzalo aj výstavbe dnešnej lode kostola (južná stena lode pokrýva románske okno objektu „A“). Skutočnosť, že aj loď kostola vznikla na mieste starších objektov, indikuje prinajmenšom archeologický nález zvyšku maltovinovej podlahy pri západnom úseku južnej steny lode, ak nie aj archeologicky odkrytá štruktúra muriva západnej a južnej steny. Do akej miery tieto staršie architektonické relikty súvisia s františkánmi, je nejasné jednak vzhľadom na neistý proces usadenia sa františkánov v Bratislave a jednak na nedoriešené vzájomné vzťahy samotných architektonických reliktov (Architektúra predchádzajúca usadeniu sa františkánov na tomto mieste? Architektúra staršia, avšak využívaná františkánmi? Architektúra vytvorená priamo pre františkánov?). Isté však je, že pri stavbe dnešnej svätyne a východných murív lode tieto relikty čiastočne využili, pričom – v prípade murív „B“ v línii triumfálneho oblúka – nie je vylúčené, že ich zkomponovali aj do predpokladaného letnera. Na jeho existenciu poukazujú iné nepriame indicie, na ktoré už bolo v doterajšej literatúre upozornené, argumentáciu je však

Obr. 5. Bratislava, františkánsky kostol, južná stena presbytéria s triumfálnym oblúkom a nálezom staršieho muriva. Foto P. Breier, Archiv Centra vied o umení SAV – Ústavu dejín umenia.

Abb. 5. Bratislava, Franziskanerkloster, Südseite des Chorraums mit Triumphbogen und Fund eines älteren Mauerwerks. Foto P. Breier, Archiv des Zentrums für Kunstwissenschaften der Slowakischen Akademie der Wissenschaften – Institut für Kunstgeschichte.

Obr. 6. Bratislava, františkánsky kostol, detail nálezu staršieho muriva (murivo „A“ na obr. 2) s kútovou konzolou, nábehom klenbového rebra a fragmentom maľovaného konsekračného križa. Foto B. Pomfiová.

Abb. 6. Bratislava, Franziskanerkloster, Detail des älteren Mauerwerkfundes (Mauerwerk „A“ auf Abb. 2) mit Eckkonsole, Dienst einer Gewölberippe und Fragment eines aufgemalten Konsekrationskreuzes. Foto B. Pomfiová.

možné ešte precizovať. V prvom rade je to vysoká (cca 4 m), masívna soklová časť triumfálneho oblúka. Podobná situácia je vo františkánskom kostole v Levoči, kde je tiež vysoký sokel triumfálneho oblúka jedným z argumentov pre niekdajšiu existenciu letnera (druhým sú dva nad sebou umiestnené okná v južnej stene trojlodia, ktoré mali pôvodne zrejme osvetľovať priestor nad a pod tribúnou letnera, pričom však spodné bolo dodatočne nahradené portálom; Marosi 1974, 301–302). Druhou indíciou v kostole bratislavských františkánov je situovanie veže. Predpoklad, že cez vežu viedol vstup na tribúnu letnera, možno oprieť nielen o jej situovanie „v línii letnera“. Umocňuje ho aj sekundárne zamurovaný portál, ktorý spájal vežu s loďou na úrovni prvého poschodia veže (PVI na obr. 3, 4; obr. 7; v dôsledku zmenených podlaží veže sa dnes portál nachádza v úrovni medzi jej prvým a druhým poschodím).¹⁰ Polkruhovo ukončený portál bol vytvorený v južnej stene lode cca 660 cm nad stredovekou podlahou v lodi (podľa fragmentu podlahy zachyteného v západnej časti lode¹¹). Analogická situácia sa dochovala vo františkánskom kostole v Keszthely (Maďarsko, zač. stavby pred 1397), kde na možnú existenciu letnera poukazuje tiež portál vytvorený vo východnom úseku južnej steny lode vo výške emporu, ku ktorému prístup zabezpečovalo exteriérové točité schodisko (Anda–Prokopp 1999, 24–25, pôdorys; Tóth 2006). Ďalší príklad sa viaže k františkánskemu kostolu v Szécsényi (Maďarsko, po 1332). Vstup na tribúnu letnera tu viedol zrejme z poschodia veže, dodatočne postavenej v 15. storočí na severnej strane kostola, kde sa nachádzala (v tom je ďalšia podobnosť so situáciou v Bratislave) kláštorná klauzúra (G. Lászay 1994, 504). Analogické situovanie veže na východnom konci bočnej (južnej) steny lode je pre Š. Oriška (2010, 312–314) indíciou existencie letnera aj v prípade dominikánskeho kostola v Trnave (zaniknutý stav pred vznikom barokového univerzitného komplexu, zachytený na plánoch zo začiatku 17. storočia).

K zmienenému portálu v južnej stene lode bratislavského františkánskeho kostola vedie v hrúbke muriva veže krátka chodba so segmentovou valenou klenbou. Či bol portál vytvorený súčasne s vežou, sa na základe dnešných poznatkov nedá povedať. Každopádne veža bola ku kostolu pristavaná dodatočne, kostol bol pôvodne v zhode s mendikantskými pravidlami bezvežový. Čas jej výstavby nie je úplne jednoznačný. Datovanie sa opiera o štýlové analýzy, súvislosti s bočnou Kaplnkou sv. Jána, aj vežou neďalekého klariského kostola. Dlhú dobu akceptované datovanie do doby okolo 1400 relativizujú novšie interpretácie Kaplnky sv. Jána i sochárskej výzdoby klariskej veže, ktoré pripúšťajú skorší vznik týchto stavieb a tým aj veže františkánskeho kostola snáď už okolo polovice, alebo tesne po polovici 14. storočia. Samotný letner však mohol byť starší ako veža, čo podotkol už Š. Oriško (2010, 312, pozn. 21). Pokiaľ pripustíme, že s konštrukciou letnera súvisel vysoký sokel triumfálneho oblúka kostola, potom pripustíme aj to, že s existenciou letnera sa prinajmenšom počítalo už koncom 13. storočia v čase výstavby dnešnej svätyne. Do týchto úvah možno zahrnúť aj prízemnú portálovú niku s fragmentom maľovanej postavy mnicha v južnej stene lode (PI na obr. 2, 4), ktorej možnú spojitosť s letnerom tiež naznačil už Š. Oriško. Portál v tejto nike (sekundárne zamurovaný) viedol z lode zrejme do priestoru križovej chodby (jej stredoveký rozsah nepoznáme).¹² Nápadné je však situovanie niky tesne pri východnom ukončení južnej steny lode, len 30 cm od juhovýchodného kúta, ktoré mohlo byť podmienené práve architektúrou letnera. Nika sa nachádza pod zmieneným portálom v úrovni (pôvodného) prvého poschodia veže (PVI na obr. 3, 4). Mohlo ísť teda o portály, ktoré viedli pod a na tribúnu letnera. Prízemný južný portál mal na severnej strane lode pendanta (PIII na obr. 2). Tento severný portál, situovaný taktiež v najvýchodnejšom úseku bočnej steny, ústil spočiatku zrejme do exteriéru, potom do dodatočne pristavanej Kaplnky sv. Jána,¹³ kde mu zodpovedala menšia z dvojice arkád, ktorými sa kaplnka mala otvárať smerom do lode (obr. 8).

10 Zachytený bol pravdepodobne aj sondami reštaurátorského prieskumu lode kostola, ktoré identifikovali „gotické okno ?/ v hmote muriva prepájajúceho loď kostola a vežu“, sekundárne zamurované v ranom baroku (Flaugnatti–Mýtnik–Ciulisová 1998a, nepag., sondy 13 a 14).

11 „Pôvodná maltovinová dlážka slúžiaca od prelomu 13./14. stor. do konca 15. stor. sa nachádzala na úrovni 58 cm“ (Lesák–Resutik 2000, 74).

12 V doterajšej literatúre je charakterizovaný ako vstup do podvežia kostola (Ciulisová 2000, 80; 2000–2001, 383). V čase jeho vzniku – najmä ak akceptujeme existenciu tohto portálu už okolo roku 1300 – veža však ešte nestála. Ani po výstavbe veže nevedol do uzavretého podvežia. Veža sa totiž v prízemí otvárala vysokými, dodnes čiastočne zachovanými arkádami do severného aj východného krídla ambitu. Cez tento portál bolo teda zrejme možné spojenie medzi loďou (letnerom?) a križovou chodbou. Organizácia priestoru sa však mohla meniť ešte v priebehu stredoveku. Otázkou zostáva, kedy bol tento portál zamurovaný.

13 K jeho datovaniu pozri pozn. 8. Zamurovaný bol v ranom baroku (Flaugnatti–Mýtnik–Ciulisová 1998a, nepag., sondy 50, 51).

Obr. 7. Bratislava, františkánsky kláštor, priechod vedúci z (pôvodného) prvého poschodia veža do lode kostola (PVI na obr. 3, 4). Foto B. Pomfyová.

Abb. 7. Bratislava, Franziskanerkloster, vom (ursprünglichen) ersten Turmstockwerk ins Kirchenschiff führender Durchgang (PVI auf Abb. 3, 4). Foto B. Pomfyová.

Obr. 8. Bratislava, františkánsky kláštor, Kaplnka sv. Jána na severnej strane kostola, arkády v jej južnej stene. Foto P. Breier, Archiv Centra vied o umení SAV – Ústavu dejín umenia.

Abb. 8. Bratislava, Franziskanerkloster, Johanniskapelle an der Nordseite der Kirche, Arkaden in der Kapellensüd-wand. Foto P. Breier, Archiv des Zentrums für Kunstwissenschaften der Slowakischen Akademie der Wissenschaften – Institut für Kunstgeschichte.

Vedľa južného portálu lode vznikol však zrejme ešte v 14. storočí ďalší portál (PIV na obr. 2, 3, 4), ktorý mal tiež na severnej strane prinajmenšom plánovaného pendanta v mieste, kde je dnes sekundárne osadené kamenné ostenie iného gotického portálu (PV na obr. 2, 3), ktorý zodpovedá väčšej z dvojice arkád v kaplnke (obr. 8).¹⁴ I túto nezvyčajnú situáciu by mohla vysvetliť existencia letnera. Je možné, že dve protiľahlé dvojice priechodov zabezpečovali komunikáciu rôznym skupinám užívateľov kostola. Východnejšia a azda o niečo staršia dvojica portálov mohla byť ako súčasť letnera ešte súčasťou liturgického priestoru rehoľníkov, ktorí mali svoje prioritné bohoslužobné miesto v liturgickom chóre (presbytériu) kostola.¹⁵ Susedné západnejšie portály mohli zase umožňovať priechod z lode do krížovej chodby a kaplnky návštevníkom kostola. Takéto zdvojené prepojenie východnej časti lode s ambitom a kaplnkou by malo svoje

14 Južný aj sekundárne osadený severný portál sú si tvaroslovne blízke. Majú pomerne plytké kamenné ostenie bez hlavic (južný s o niečo bohatšou profiláciou) ústiace do lomeného záklenku. Južný z tejto dvojice portálov bol v nepublikovanej dokumentácii datovaný ešte do 14. storočia. Kamenné ostenie severného portálu je podľa sondážneho prieskumu sekundárne osadené v ranobarokovom murive, situácia v jeho pozícii teda nie je autenticky stredoveká, vytvorenie samotného priechodu z lode do kaplnky však bolo časovo zaradené do druhej polovice 14. storočia (Flaunatti–Mýtnik–Ciulisová 1998a, nepag., sondy 3, 4, 49, pôdorys – predpokladaná etapizácia výstavby lode). Koncept zdvojeného priechodu z kaplnky smerom do lode, hoci nerealizovaný v plánovanom rozsahu, dokladá napokon i samotná dvojica rozmerých arkád na južnej strane Kaplnky sv. Jána. Na pravé ostenie väčšej (západnejšej) z arkád nadväzuje v mure lode torzo asi nedokončeného profilovaného ostenia. Arkády mali byť smerom do lode prelomené zrejme v plnom rozsahu, k čomu však buď nedošlo, alebo, ako predpokladá I. Ciulisová (2000, 80; 2000–2001, 383), boli tieto vzdušné otvory po krátkej dobe zamurované.

15 Na konštrukciu letnera mohla svojimi rozmermi reagovať aj menšia (východnejšia) z dvojice arkád v Kaplnke sv. Jána.

odôvodnenie zvlášť v prípade, ak by mal letner smerom do lode plnú čelnú stenu, tak ako to bolo (prinajmenšom do určitej výšky konštrukcie) v prípade letnera košických dominikánov.¹⁶ V tomto bode však už ide o čisto hypotetické úvahy, ktoré bude možné ďalej rozvíjať v prípade, že existenciu letnera v bratislavskom františkánskom kostole niekedy v budúcnosti definitívne potvrdí archeologický, prípadne hĺbkový architektonicko-historický výskum.

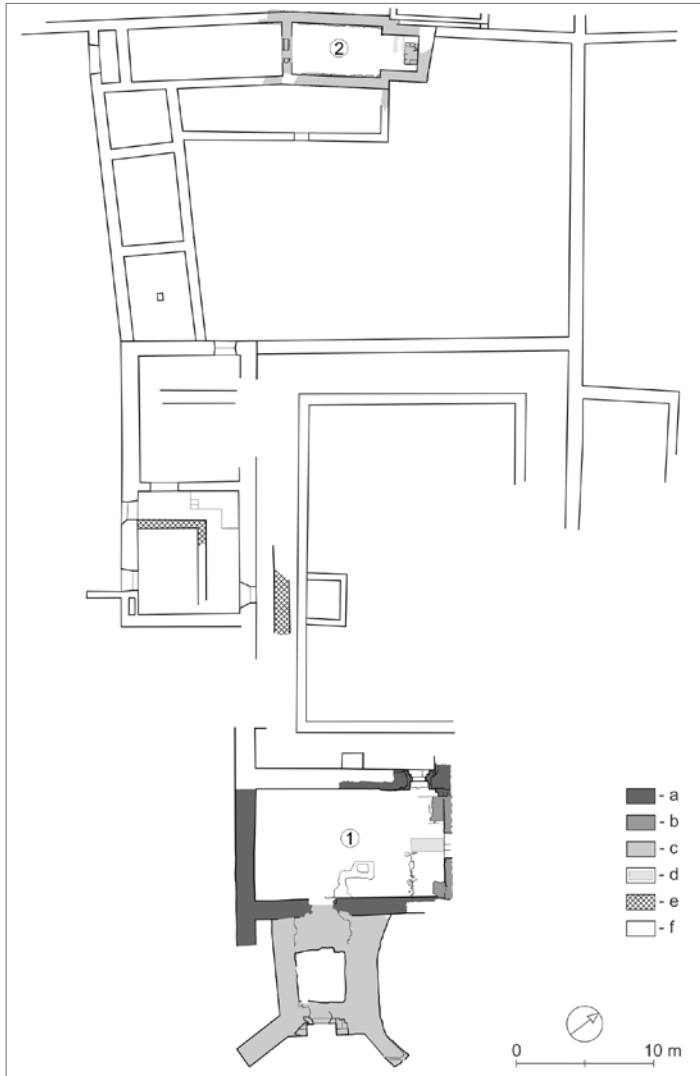
Slovenská Ľupča, františkáni

V prípade zaniknutého Ľupčianskeho kláštora je otázka letnera spojená s otázkou architektonického vývoja celého kláštorného komplexu, v ktorom zostáva mnoho nejasností (súhrnne Pomfyová–Samuel 2015; Pomfyová 2018, 67–68, 108–110). Preto sa aj hypotézy o letnere viažu k jeho rôznym častiam.

Z architektúry kláštora založeného pred rokom 1263 (zmienka o gvardiánovi) poznáme len relikty odkryté archeologickým výskumom (obr. 9). Ten odhalil dispozíciu s dvoma nádvoriami. Súčasťou zástavby okolo týchto nádvorí boli dve sakrálne stavby – každá prislúchala k inému nádvoriu. Jedna stála v južnej (juhovýchodnej), druhá v severnej (severozápadnej) časti kláštorného komplexu. Južný kostol bol odkrytý len čiastočne, pretože jeho východná časť zasahuje na súkromný pozemok, na ktorý nebolo možné výskum rozšíriť. Skúmaná bola pozdĺžna loď (cca 7,8 × 13,7 m) s dodatočne pristavanou južnou vežou. V obvode murive lode boli identifikované dva vstupy – jeden na južnej strane, vedúci z podvežia, druhý na severnej strane, spájajúci kostol s krížovou chodbou. Pôdorys menšieho severného kostola (11 × 5,5 m) bol odkrytý kompletne. Tvorila ho krátka loď a odsadené pravouhlé presbytérium, v ktorom sa našiel i zvyšok oltára. Vstup do kostola sa nachádzal v západnej stene lode, kde po ňom zostali fragmenty pieskovcového prahu. Tento portál prepájal loď kostola s ďalším pozdĺžnym priestorom (12 × 5,5 m), na ktorý západným smerom nadväzoval ešte jeden malý, priečne pozdĺžny priestor – akási predsieň (3 × 5,5 m).

Václav Hanuliak, jeden z autorov tunajšieho archeologického výskumu, vyhodnotil situáciu na lokalite tak, že zástavba okolo severného nádvorja vrátane menšej sakrálnej stavby je mladšia: „*Celá táto odkrytá časť kláštora sa javí ako mladšia, ktorej obvodová hradba bola dodatočne pristavaná k staršej, južnej obvodovej hradbe*“ (Hanuliak–Ragač 2000, 234–235). Túto mladšiu časť kláštora datoval do záveru 14., resp. do 15. storočia a vo vzťahu k sakrálnej stavbe v tejto časti konštatoval: „*Výskum kostolika (...) nepotvrdil situáciu z 13. alebo 14. storočia*“ (Hanuliak–Ragač 2000, 243). Naproti tomu južný kostol, skúmaný práve v tom čase (1998, 1999), datoval „*na základe početných architektonických článkov, in situ jednoznačne (...) do 1. polovice 13. stor.*“ (tamtiež). O aké architektonické články ide, ale nespresnil. Spolu s Radoslavom Ragačom zvažoval, že jeden z týchto kostolov bol Kostolom sv. Ducha, spomínaným v roku 1340. V listine z uvedeného roku udelil kráľ Karol Róbert obyvateľom Ľupče výsady vrátane práva slobodnej voľby farára a pri tej príležitosti bol zmienený aj Kostol sv. Ducha ako jednoznačne farský (*ut plebanatu ecclesie nostre sancti Spiritus*; Juck 1984, 130–131, č. 159). Tým, že ho menovaní bádatelia dali do súvisu s kláštorom, prisúdili mu i funkciu kláštorného kostola, ba čo viac, aj charitatívno-sociálno-liečebnú úlohu – malo ísť o kostol kláštorného špitála (Hanuliak–Ragač 2000, 236, 242). Zvažovali, že by týmto špitálom mohla byť severná časť kláštora, čo ale narážalo na chronologický problém: písomná zmienka o Kostole sv. Ducha už v roku 1340, datovanie severnej časti na záver 14., či až do 15. storočia. Ako alternatíva pre stotožnenie s Kostolom sv. Ducha sa tak podľa nich ponúkala sakrálna stavba v južnej časti kláštorného areálu. Zároveň však s kláštorom v Slovenskej Ľupči spojili (v nadväznosti na staršiu historiografiu) aj zmienku o Kostole Panny Márie v pápežskej bule z roku 1323. Pápež Ján XXII. v uvedenej listine vyhovel žiadosti zvolenského župana, magistra Donča, aby smel byť pochovaný na cintoríne, resp. v hrobke Kostola Panny Márie v Ľupči (*in coemeterio ecclesiae beatae Mariae de Ľupche*; RDSL, 472, č. 1086). Podľa V. Hanuliaka a R. Ragača mal byť Kostol Panny

16 Plná čelná stena letnera košických dominikánov, v strede prerušená priechodom, sa zachovala do výšky 100 až 120 cm v priestore pod dnešnou dlažbou lode kostola (Gojdič–Paulusová–Zvedelová 2006, 4; Oriško 2010, 308).

Obr. 9. Slovenská Lupča, zaniknutý františkánsky kláštor, pôdorys: 1 – hlavný kláštornej kostol v juhovýchodnej časti kláštornej dispozície; 2 – kostol v severozápadnej časti kláštornej dispozície; a – archeologicky odkrytá loď hlavného kláštorného kostola (okolo polovice 13. storočia); b – sekundárne vstavaná chórová priečka (letner?) a zvyšky bočných oltárov v lodi hlavného kláštorného kostola; c – pristavba veže hlavného kláštorného kostola, druhá sakrálna stavba v severozápadnej časti areálu (14. až 15. storočie); d – náhrobná platňa pred portálom v chórovej priečke (letnere); e – murivá budov, ktoré predchádzali výstavbe verifikovanej kláštornej kvadratury; f – ostatná, archeologicky odkrytá zástavba zdvojenej kláštornej klauzúry. Podľa Hanuliak 1989–1999; Hanuliak–Ragač 2000; Mosný 1999; 2000; 2002; Mosný–Selecká 2005; upravené, doplnené.

Abb. 9. Slovenská Lupča, verschwundenes Franziskanerkloster, Grundriss. 1 – Hauptkirche des Klosters im südöstlichen Teil der Klosterdisposition; 2 – Kirche im nordwestlichen Teil der Klosterdisposition; a – archäologisch freigelegtes Schiff der Hauptkirche des Klosters (um Mitte 13. Jhdt.); b – sekundär eingebaute Chorschranke (Letner?) und Überreste der Seitenaltäre im Schiff der Klosterhauptkirche; c – Turmanbau der Klosterhauptkirche, zweiter Sakralbau im nordwestlichen Teil des Areals (14. bis 15. Jhdt.); d – Grabplatte vor dem Portal in der Chorschranke (im Letner); e – Mauerwerk der Gebäude, die dem Bau der verifizierten Klosterquadratur vorausgingen; f – sonstige archäologisch freigelegte Bebauung der doppelten Klosterklauzur. Nach Hanuliak 1989–1999; Hanuliak–Ragač 2000; Mosný 1999; 2000; 2002; Mosný–Selecká 2005; bearbeitet, ergänzt.

Márie „ústredný kláštorný kostol“. Menovaní bádatelia však považovali za málo pravdepodobné, že by ním bola niektorá z dosiaľ odkrytých sakrálnych stavieb, keďže usudzovali, že išlo o „monumentálnu viacloďovú stavbu, snáď i baziliku“ a jej situovanie predpokladali v neodkrytej severovýchodnej časti kláštorného areálu (Hanuliak–Ragač 2000, 243).

Archeologický výskum Ľupčianskeho kláštora sa zatiaľ nedočkal komplexnejšieho publikovaného spracovania. Po V. Hanuliakovi ho viedol Peter Mosný, ktorý pokračoval v skúmaní kostola v južnej časti kláštora. Jeho interpretáciu posunul v tom, že práve túto sakrálnu stavbu stotožnil s Kostolom Panny Márie. Zotrval na datovaní jej vzniku v prvej polovici 13. storočia a bez bližšej špecifikácie zmienil aj „niektoré neskororománske znaky“ stavby. K úvahám o Kostole sv. Ducha zostal obozretný (Mosný–Selecká 2005, 435; Ruttkay–Mosný 2005, 51–52).

Úplne odlišný pohľad na dva kostoly Ľupčianskeho kláštorného areálu prezentoval Š. Oriško. V protiklade s publikovaným datovaním označil za starší kláštorný chrám kostol v severnej časti areálu. Vychádzal z jeho architektonickej dispozície, na základe ktorej ho dal do súvisu so včasnými mendikantskými jednoloďovými kostolmi s pravouhlým presbytériom. Ako prvý publikoval fragmenty bobuľových hlavic, ktoré zaradil do obdobia okolo polovice 13. storočia a nepriamo ich tak dal do súvisu s ním predpokladaným pôvodným kláštorným kostolom. Ďalší kostol v areáli (v južnej časti) mal byť podľa Oriškovej interpretácie novostavbou, ktorú nechal postaviť magister Donč (Oriško 2004, 21). Neskôr svoju interpretáciu ešte doplnil o domnienu, že severný kostol nebol tvorený len krátkym jednolodím a pravouhlým chórom, ale aj ďalšími dvoma priestormi, ktoré naň nadväzovali zo západnej strany. Deliaci múr medzi krátkou loďou a bezprostredne nadväzujúcim pozdĺžnym priestorom, užší než obvodové múry, interpretoval ako pozostatok potenciálneho letnera, rozdeľujúceho kostol na mnišku a laickú časť (Oriško 2010, 307).

Možno súhlasiť so Š. Oriškom, že terén archeológie zostal v prípade Ľupčianskeho kláštora v mnohom „nevyjasnený“. Rámcové datovanie severnej časti areálu na záver 14. až do 15. storočia nebolo podložené žiadnymi chronologicky preukaznejšími nálezmi, čo môže vyvolať pochybnosti o jeho časovom zaradení.¹⁷ Publikované zmienky o architektonických článkoch z prvej polovice 13. storočia či neskororománskych znakoch sú málovravné. Viac svetla do situácie však možno predsa len vnieť na základe dostupnej nepublikovanej dokumentácie (Mosný 1997 až 2002). Z nej vyplýva, že Oriškom publikované fragmenty ranogotických (resp. neskororománskych) bobuľových hlavic nesúviseli s kostolom v severnej časti areálu. Našli sa v stavebnej deštrukcii pred severným portálom južného kostola, ktorá okrem iného obsahovala aj zlomky „zapustených stĺpikov“ (Mosný 1999, 11, 13; 2000, 12–13; 2001, 16). Zo samotného portálu sa zachovala soklová časť. Dokladá, že portál mal ústupkovú formu, pričom v pravouhlom ústupku bol na každej strane jeden stĺpik s profilovanou prstencovou pätkou; jej horný profil (alebo samotný stĺpik?) bol azda tordovaný – ako možno súdiť podľa prierezu zachovaného torza pripomínajúceho „štylizovaný kvet“ (Mosný 1999, 11, 13; 2000, 12–13; 2001, 16). Ide nepochybne o „architektonické články, in situ“ spomínané V. Hanuliakom, resp. „neskororománske znaky“ zmienené P. Mosným.¹⁸ Tieto architektonické prvky pripúšťajú vznik južného kostola pred prvou písomnou zmienkou o kláštore, resp. jeho gvardiánovi z roku 1263. Išlo zrejme skutočne o starší z dvoch kláštorných kostolov, tak ako to konštatoval už V. Hanuliak. Na rozdiel od neho však nemusíme kvôli jednoloďovej dispozícii pochybovať o tom, že to bol hlavný kláštorný kostol. Naopak, jednoloďová dispozícia plne zapadá do obrazu mendikantských kostolov stredovekého Uhorska, ktoré boli prevažne jednoloďové, prípadne dvojloďové, vytvorené zaklutením na stredoveké piliere. Na prioritný význam tejto stavby poukazujú aj jej väčšie rozmery, prístavba (zrejme mohutnej) veže, zlomky gotickej kameňochárskej výzdoby pochádzajúce z južného portálu alebo veže, doklady pochovávaní v interiéri aj exteriéri a ďalšie nálezy. Nešlo však zrejme o Kostol Panny Márie, ani o Kostol sv. Ducha. Najnovšie interpretácie historikov totiž smerujú

¹⁷ V interiéri samotného kostolíka v severnej časti areálu boli doložené dva až tri hroby, z ktorých jeden (detský hrob v severozápadnom nároží) obsahoval mincu z roku 1508 (Hanuliak–Ragač 2000, 243).

¹⁸ Fotografiu torza portálu publikoval P. Mosný v obecnej monografii z roku 2010, kde datovanie kostola do prvej polovice zdôvodnil práve architektúrou severného portálu, nespresnil však, o ktorý kostol areálu ide (o druhom sa v stručnom texte, podávajúcim vzhľadom na charakter publikácie len rámcové informácie, vôbec nezmiel, Mosný 2010, 25).

k tomu, že pravdepodobne ani jeden z týchto kostolov nestál v kláštornom areáli. Kostol sv. Duha bol azda dnešným farským Kostolom Najsvätejšej Trojice a Kostol Panny Márie, v ktorom chcel byť pochovaný župan Donč, stál pravdepodobne v Nemeckej (dnešnej Partizánskej), nie Slovenskej Lupči (Marsina 2015, 38, pozn. 24; Meliš 2015, 22–29, 33–34). Patrocinium oboch sakrálnych stavieb i samotného kláštora v Slovenskej Lupči zostáva neisté. Do úvahy prichádza patrocinium sv. Mikuláša, spomínané v novovekých súpisoch kláštorov a farností v Ostrihomskej arcidiecéze (*Lipcha, seu Liptoviense. S. Nicolai*, Acta et decreta 1667, 119),¹⁹ alebo sv. Františka, ktoré kláštornému kostolu prisudzuje jedna listina z roku 1559 (Meliš 2015, 29–30).

Južný kostol prešiel podľa všetkého viacerými stavebnými úpravami. Spomenutá bola pristavba veže. Na základe exteriérového oporného piliera pristavaného k severnej stene lode a fragmentov klenbových rebier a konzol (Mosný 2000, 14; 2001, 16) možno predpokladať tiež zaklenuť lode. Sekundárna voči obvodovým múrom lode bola aj priečka, ktorá ohraničovala loď na východnej strane. Priečku v strede prerušoval priechod široký cca 1,9 m – jeho pozostatkom je prah vytvorený z troch kamenných segmentov. Po vybudovaní priečky boli steny kostolnej lode i priečky zjednotené novým bielym náterom s maľbou červených liniek imitujúcich kvádrovanie. Niekedy potom bol na severnej bočnej strane, približne v mieste styku priečky so severnou stenou kostola, vytvorený bočný oltár, z ktorého sa zachoval deštruovaný blok muriva. Podľa stôp ďalšieho bloku muriva mal svojho pendanta i na južnej strane (Mosný 1999, 11, 12; 2002, 8–9). Celková situácia – priečka vo východnej časti lode nepochybne hlavného kláštorného kostola, prerušená v strede priechodom, pred ňou bočné oltáre – napovedá oveľa jednoznačnejšie než situácia v severnom kostole areálu, že tu máme dočinenia buď s jednoduchou chórovou priečkou oddeľujúcou svätyňu od lode, alebo s komplikovanejšou štruktúrou letneru. O akú konštrukciu išlo – či „len“ chórovú priečku alebo letner –, sa dnes nedá povedať, v budúcnosti by to mohol ozrejmiť archeologický výskum zatiaľ neodkrytej východnej časti kostola. Do celkového kontextu zapadá i nález hrobky vybudovanej z kamenných kvádrov a prikrýtej nezdobenou náhrobnou platňou z ružového vápence, v ktorej ležali ostatky „najmenej troch jedincov“ (Ruttkay–Mosný 2005, 51). Doba uloženia kostier je otázna, boli bez sprievodnej výbavy. Hrobka je však stredoveká, bola vybudovaná zrejme predtým, než došlo k zvýšeniu nivelety v lodi kostola a k vytvoreniu novej liatej maltovej podlahy s červeným náterom, ktorá rešpektovala uloženie náhrobnej platne, posunutej voči samotnej hrobke (Mosný 2000, 6–7; 2001, 6; 2002, 8). Podlaha bola vytvorená zrejme koncom 14. až v prvých desaťročiach 15. storočia. Možno tak usudzovať na základe analogickej podlahy (liata maltová podlaha so svetločerveným náterom) na prízemí sekundárne pristavanej veže, na ktorej úrovni sa našla minca Žigmunda Luxemburského (1387–1427; Mosný 1997, 4; 1999, 8, 21). Vybudovanie hrobky je teda potrebné predpokladať najneskôr v tomto období. Vzhľadom na centrálné umiestnenie hrobky v pozdĺžnej osi kostola, *in medio ecclesiae*, musela byť určená pre prominentnú osobu (osoby) – duchovného stavu alebo významného donátora (donátorov). Situovanie hrobky v stredovej osi a zároveň pred letnerom nebolo v prípade významných osôb neobvyklé. A keďže hrobka bola situovaná zjavne vo vzťahu k stredovému priechodu v chórovej priečke či letneri, je uvedený časový rámec konca 14. až začiatku 15. storočia hornou časovou hranicou aj pre datovanie tejto deliacej architektonickej konštrukcie.

Funkcia druhého kostola v severnej časti kláštorného areálu zostáva neobjasnená. Pokiaľ išlo skutočne o mladšiu sakrálnu stavbu, ktorá vznikla ako súčasť zástavby okolo severného nádvorja, tak ako to vyhodnotili archeológovia, potom možno uvažovať skôr o klauzúrnej kaplnke (k podrobnejšej argumentácii vo vzťahu k celkovej dispozícii kláštora s dvomi nádvoriami Pomfyová 2018, 86–87). Samotné torzá murív, vymedzujúce pôdorys tejto časti kláštora, poskytujú však málo indícií pre spoľahlivejšie určenie funkcie.

¹⁹ Zápis lokality – *Lipcha, seu Liptoviense*, teda bližšie nešpecifikovaná Lupča, alebo Liptov – ale vzbudzuje pochybnosti a vedie opäť k rôznym výkladom, o akú lokalitu by sa vlastne malo jednať, či o Slovenskú alebo Nemeckú Lupču, alebo dokonca františkánsky kláštor v Okoličnom na Liptove.

Veľký Šariš, augustiniáni-pustovníci

Kláštor sv. Stanislava, založený pred rokom 1274, je podobne ako kláštor v Slovenskej Eupči zaniknutým komplexom a podobne ako v Eupči je aj tu otázka letnera previazaná s identifikáciou archeologicky odhalených stavebných relikto (obr. 10).

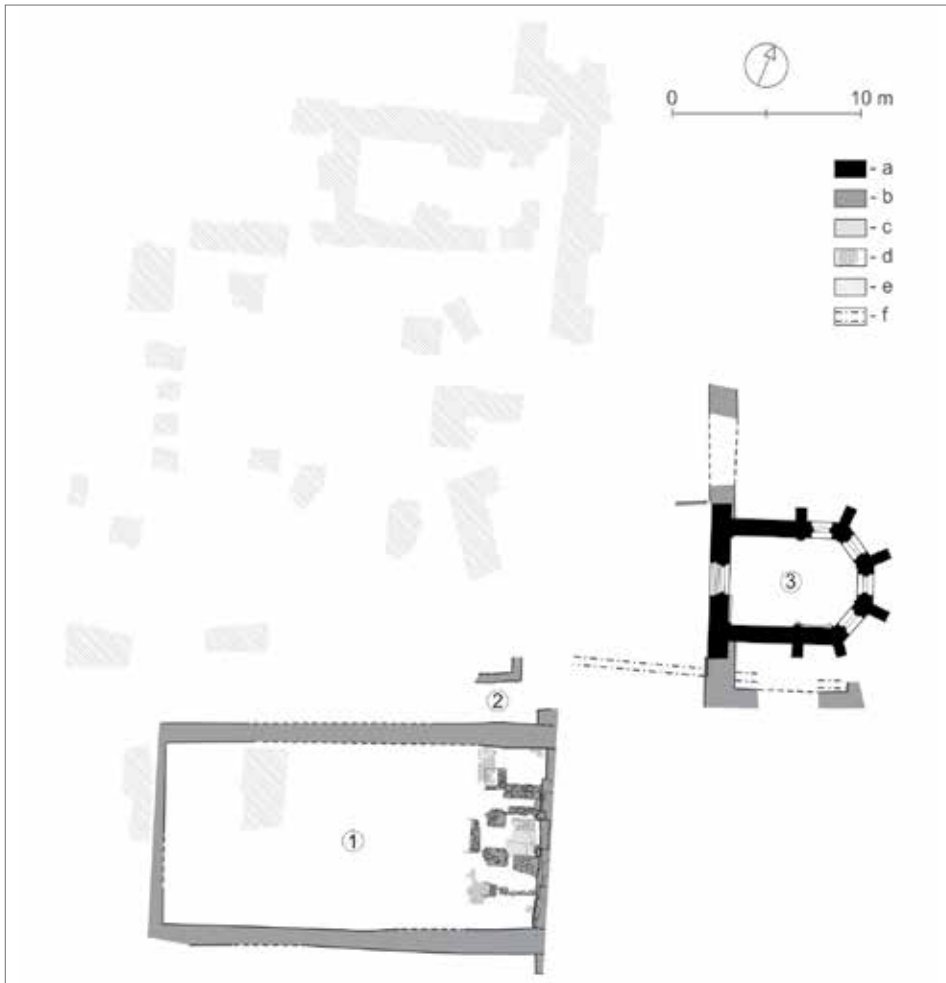
V priestore niekdajšieho kláštora (neskôr areálu neskororenesančného kaštieľa Rákocziovcov, dnes na okraji športového areálu) stojí malá Kaplnka sv. Kunhuty (obr. 12, 13). Tvoria ju jedno obdĺžnikové klenbové pole a polygonálny (5/8) uzáver. Klenbové rebrá vo vrchole zviazané svorníkmi zbiehajú na hlavice jednoduchých alebo zväzkových (trojdielných) valcovitých prípor. Svorníky aj hlavice nesú reliéfnu rastlinnú výzdobu (obr. 14, 15). Lomené okná sú bez kružieb. Portál v západnej stene má lievikovité ostenie bez hlavíc. Na základe týchto architektonických článkov dal Václav Mencl kaplnku štýlovo do súvisu s farským kostolom v Prešove, presnejšie s trojdielnymi klenbovými príporami na severnej stene jeho trojloďa, ktoré časovo zaradil na začiatok druhej štvrtiny 14. storočia. Predpokladal, že kaplnku stavala prešovská stavebná dielňa. Pôvodné určenie kaplnky mu bolo neznáme, pripomínala mu však presbytérium nedokončeného kostola. Kláštor v jej súvislosti nespomenul (Mencl 1967, 12–13). V zhode s Menclovým hodnotením uvádza Súpis pamiatok na Slovensku kaplnku z polovice 14. storočia. Eviduje, že sa okolo nej kedysi nachádzal park rákocziovského kaštieľa, no kláštor sa ani v Súpise v súvislosti s kaplnkou nespomína (SPS 1969, 396). Poloha kláštora bola totiž dlho neistá.

Potvrdil ju až archeologický výskum v roku 2003. Ten odkryl juhozápadne od kaplnky relikty obdĺžnikového objektu s vonkajšími rozmermi cca 24 × 11 m (autormi výskumu označený ako objekt 1/03). V jeho interiéri zachytil tehlovú dlažbu, ďalej „členitú vnútornú architektúru“ pri východnom múre, ktorý bol v strede prerušený asi 150 cm priechodom („portálom“), ako aj tri náhrobné kamene nad ostatkami desiatich jedincov, situované medzi zvyškami spomenutej členitej architektúry, pred „portálom“ vo východnom múre. Hroby sa našli aj na vonkajšej severnej strane objektu (zachytených bolo päť vrstiev pochovania tesne nad sebou). Autori archeologického výskumu interpretovali objavenú budovu ako „súčasť kláštorného komplexu“, kláštornej „trakt“, avšak bez bližšieho určenia jej funkcie. Konštatovali, že „nie je ani dostatok dôkazov na určenie skúmaného traktu ako kláštorného kostola“. Za pravdepodobnú súčasť kláštora považovali aj Kaplnku sv. Kunhuty. Upozornili, že rebrá jej klenby sú pribudované neorganicky k príporám, na základe čoho predpokladali zmenu stavebného majstra alebo zmenu stavebného plánu, ktorý mal priniesť odklon od projektu väčšej cirkevnej stavby a rýchle preklenutie kaplnky (Miroššayová–Karabinoš 2005, 20–23; Tomášová–Karabinoš 2006, 195).

Priamo na Kaplnku sv. Kunhuty bol zameraný archeologický výskum v roku 2010. Zistil, že prinajmenšom v rovine základov bola kaplnka pristavaná k staršiemu múru, ktorý predučil jej západnú fasádu. Zvyšné obvodové múry vrátane exteriérových oporných pilierov vznikli v jednej stavebnej etape. Autor výskumu zotrval pri staršom predpoklade, že kaplnka je presbytériom niekdajšieho kláštorného kostola, hoci zistenia výskumu tento predpoklad spochybňovali. Nenašli sa ani stopy predpokladaného triumfálneho oblúka, ani napojenie lode. Výskum však zistil pokračovanie staršieho západného múru severným a južným smerom a narazil tiež na kanál teplovzdušného vykurovania južne od kaplnky (Čurný 2012).

Pochybnosti ohľadom kaplnky ako presbytéria niekdajšieho kláštorného kostola potvrdil stavebno-historický výskum. V západnej stene kaplnky identifikoval rozhranie staršieho a mladšieho muriva a na tomto rozhraní našiel primárne osadené brvno. Strom, z ktorého brvno pochádza, bol podľa dendrochronologickej analýzy zoťatý v roku 1543 alebo 1544. Na základe tohto zistenia bol vyslovený predpoklad, že kaplnka bola s výnimkou staršieho muriva v jej západnej stene vybudovaná až po roku 1544 a pri jej stavbe použili gotické architektonické články zo staršieho zaniknutého objektu, zrejme kláštorného Kostola sv. Stanislava (Petrauská 2013).

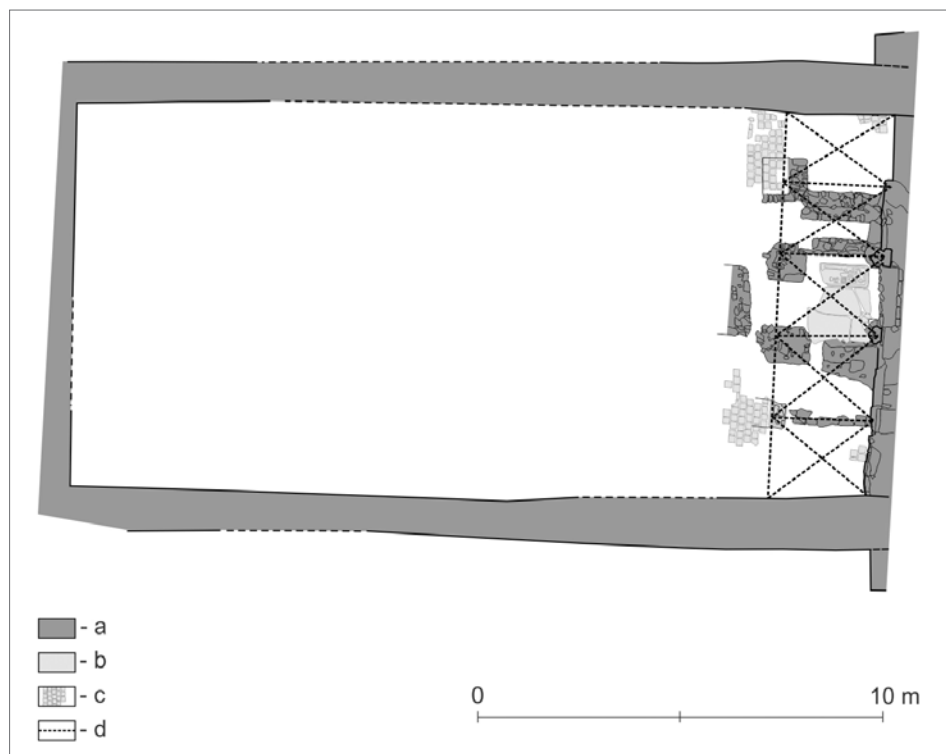
Hoci si tento predpoklad žiada ešte overenie, hypotézu o tom, že kaplnka bola pôvodne presbytériom väčšieho kláštorného kostola, môžeme definitívne zavrhnúť. Mení to optiku aj na ostatné nálezy, predovšetkým na objekt odkrytý v roku 2003 (objekt 1/03). Domnívam sa, že v prípade tohto objektu ide o kláštornej kostol, presnejšie o jeho loď. Syntéza doterajších

Obr. 10. Veľký Šariš, zaniknutý kláštor augustiniánov-pustovníkov, pôdorys: 1 – loď kostola s predpokladaným letnerom; 2 – krížová chodba; 3 – Kaplnka sv. Kunhuty; a – stojace múry; b – archeologicky odkryté murivá; c – náhrobné platne; d – neskorogotická tehlová dlažba; e – murivá, resp. deštrukcie indikované geofyzikálnou prospekciou; f – hypokaustum. Zdroje Miroššayová–Karabinoš–Tomášová 2004; Čurný 2012; Archív Pamiatkového úradu SR, Zbierka projektov a plánov, sign. V4477; upravené, doplnené.

Abb. 10. Veľký Šariš, verschwundenes Augustiner-Eremitenkloster, Grundriss. 1 – Kirchenschiff mit mutmaßlichem Lettner; 2 – Kreuzgang; 3 – Kunigundenkapelle; a – stehende Mauern; b – archäologisch freigelegtes Mauerwerk; c – Grabplatte; d – spätgotische Ziegelsteinpflasterung; e – Mauerwerk, bzw. durch geophysikalische Prospektion indizierte Zerstörungsschicht; f – Hypokaustum. Quellen Miroššayová–Karabinoš–Tomášová 2004; Čurný 2012; Archiv des Denkmalamtes der Slowakischen Republik, Pläne- und Projektsammlung, Sign. V4477; bearbeitet, ergänzt.

poznatkov naznačuje, že kostol tvoril južnú časť (južný trakt) architektonického jadra kláštora (obr. 10). Existenciu ďalších architektúr severným smerom naznačujú murivá zistené archeologickým výskumom i geofyzikálnym meraním (Tirpák 2012, 209–211). Ešte v roku 2003 bolo zachytené pravdepodobne aj náužie krížovej chodby (objekt 2/03, Miroššayová–Karabinoš–Tomášová 2004, výskumná správa, 5, výkres 5; Tomášová–Karabinoš 2006, 195). Západný múr, ktorý v 16. storočí čiastočne využila novostavba Kaplnky sv. Kunhuty patril zrejme budovám východného kláštorného traktu.

Obr. 11. Veľký Šariš, zaniknutý kláštor augustiniánov-pustovníkov, pôdorys lode kostola s teoretickou rekonštrukciou letnera: a – archeologicky odkryté murivá; b – náhrobné platne; c – tehlová dlažba; d – teoretická rekonštrukcia predpokladanej klenby letnera.

Abb. 11. Veľký Šariš, verschwundenes Augustiner-Eremitenklster, Grundriss des Kirchenschiffs mit theoretischer Rekonstruktion des Lettners. a – archäologisch freigelegtes Mauerwerk; b – Grabplatte; c – Ziegelsteinpflasterung; d – theoretische Rekonstruktion des mutmaßlichen Gewölbes des Lettners.

„Členitá vnútorná architektúra“ vo východnej časti archeologicky odkrytej kostolnej lode bola s najväčšou pravdepodobnosťou letnerom (obr. 11). Východná stena, nepreviazaná s južným a severným obvodovým múrom lode, tvorila zadnú stenu letnera. Portál v jej strede zabezpečoval priechod medzi loďou a zatiaľ neskúmaným presbytériom (pokračovanie architektúry východným smerom predpokladali aj realizátori archeologického výskumu, čo však nemohli overiť, keďže išlo o súkromný pozemok). Pozostatkom zaniknutého portálu je schodiskový stupeň a prah dlhý 150 cm. Zo strany lode lemovali portál „pilastre z červeného pieskovca s trojito rebrovaným profilom“, vytesané z červeného pieskovca (Miroššayová–Karabinoš 2005, 20). Podľa fotografií aj pôdorysu v dostupnej nepublikovanej dokumentácii (Miroššayová–Karabinoš–Tomášová 2004, výkres 1 až 4) išlo na každej bočnej strane o príporu tvorenú zväzkom troch valcovitých driekov, na ktoré mohla dosadať klenba letnera. S ňou mohli súvisieť aj „štyri kvadratické pätky stĺpov murované z kameňov“, odkryté pred východnou stenou. Mohlo ísť o stĺpy, ktoré podopierali klenbu letnera zo západnej strany. Určité váhanie síce vzbudzuje skutočnosť, že „koruna väčšiny z nich [pätiok] bola presne lícovaná a pokrytá súvislou vrstvou vápennej malty“,²⁰ čo viedlo k domnienke, že nadzemné časti nad pätkami neboli murované, resp. boli postavené z iného materiálu – dreva (Miroššayová–Karabinoš–Tomášová 2004, výskumná

20 Miroššayová–Karabinoš 2005, 20. Podľa výskumnej dokumentácie to vzhľadom na stav zachovania bolo pozorované len v prípade dvoch pätiok (Miroššayová–Karabinoš–Tomášová 2004, výskumná správa, 6).

Obr. 12. Veľký Šariš, Kaplnka sv. Kunhuty, pohľad zo severozápadu. Foto Archív Pamiatkového úradu SR, Zbierka fotografií, sign. 206172.

Abb. 12. Veľký Šariš, Kunigundenkapelle, Blick von Nordwesten. Foto Archiv des Denkmalmates der Slowakischen Republik. Fotosammlung, Sign. 206172.

2 až 4) – v pozdĺžnej stredovej osi pred predpokladaným letnerom. V tomto prípade môže ísť o pozostatok nie piliera, ale oltára. V takejto pozícii – *in medio ecclesiae* – býval často umiestňovaný Oltár Svätého kríža, pri ktorom sa o. i. konali verejné omše pre laikov, ktorí nemali prístup k bohoslužbám pri hlavnom oltári v presbytériu.

Podobne ako v Slovenskej Ľupči bola aj vo Veľkom Šariši odkrytá loď kláštorného kostola uzavretá letnerom, za ktorým sa nachádzalo zatiaľ nepreskúmané presbytérium.

V reliktoch skúmaného objektu (kostolnej lode) rozlíšili archeológovia tri stavebné fázy. Najstaršiu reprezentovali obvodové múry (lode) a murované základy pätiiek. Do jej časového horizontu boli zaradené aj hrobky s náhrobnými kameňmi, a to na základe reliéfnej výzdoby jedného z náhrobkov s „*istou dávkou starobylej kresťanskej symboliky*“, hoci kamenná konštrukcia jednej z pätiiek prekrývala zachovanú výdrevu truhliel pod náhrobnými kameňmi (Miroššayová–Karabinoš–Tomášová 2004, výskumná správa, 7, 9; Miroššayová–Karabinoš 2005, 21, 22). Druhej stavebnej fáze pripísali „*stavebné úpravy na východnom obvodovom múre, kde bol vsadený portál a viaceré subtilnejšie murivá v interiéri zachytené prevažne už len v deštrukcii*“ (Miroššayová–Karabinoš 2005, 22). „*Vsadením portálu*“ bolo azda myslené osadenie zväzkových prípor po bokoch stredového priechodu, ktoré neboli previazané so samotným múrom. V tretej stavebnej fáze bola podlaha interiéru prekrytá tehlovou dlažbou. V tom čase konštrukcia

správa, 6; Miroššayová–Karabinoš 2005, 20). Napriek tomu pôdorys indikuje, že mohlo ísť o halový letner v celej šírke lode, pozostávajúci z piatich klenbových polí, ktoré sa smerom do lode otvárali arkádami. V priestore stredného klenbového poľa pred portálom, teda v centrálnej a nanajvýš prominentnej pozícii, boli odkryté vyššie spomenuté náhrobky. Pozostatkom konštrukcie letnera boli zrejme aj „*subtilnejšie murivá v interiéri zachytené prevažne už len v deštrukcii*“, ²¹ nachádzajúce sa (podľa plánov v dokumentácii) približne na rozhraní predpokladaných klenbových polí. Identifikácia týchto murív ale zostáva nejasná (deliace steny medzi klenbovými poľami? pozostatok bočného oltára v poli vľavo od portálu?).

V nepublikovanej dokumentácii je zmienka nie o štyroch, ale o „*piatich pätkách základov nosných pilierov*“ (Miroššayová–Karabinoš–Tomášová 2004, výskumná správa, 6) a v ďalšej informatívnej správe z výskumu (Tomášová–Karabinoš 2006, 195) sa zase uvádza „*päť nosných pilierov*“. Tou piatou „*pätkou*“, resp. piatym „*nosným pilierom*“ je myslené zrejme ďalšie torzo muriva, situované – podľa fotografií (Miroššayová–Karabinoš 2005, 20, foto Sonda II) a plánov v dokumentácii (Miroššayová–Karabinoš–Tomášová 2004, výkres

21 Opisane boli ako: „*dva čiastočne prerušené múry (sektor A, C), ktoré sa kolmo napájajú na kratší obvodový múr [východný múr] a dve ostenia, resp. prahy z podlhovastých z jednej strany lícovaných pieskocov. Ostenie a múr v sektore C spájali dve naprieč položené pieskovcové dosky nepravidelného tvaru, v priestore medzi nimi naďalej prevláda kamenná deštrukcia, po vybratí ktorej boli odkryté steny kanála*“ (Miroššayová–Karabinoš–Tomášová 2004, výskumná správa, 6); „*prahy z podlhovastých kameňov s vyplnenými špárami a deštruované múry umiestnené v kontrapozícii na jeho stranách [na stranách portálu vo východnom múre]*“ (Miroššayová–Karabinoš 2005, 20); „*dva priečne múry, dva prahy (sektor A–C), nedokončená hrobka (?) s kamennými prekladmi (sektor C) a viacerými stavebnými deštrukciami*“ (Tomášová–Karabinoš 2006, 195).

Obr. 13. Veľký Šariš, Kaplnka sv. Kunhuty, interiér, pohľad k východu. Foto Archív Pamiatkového úradu SR, Zbierka fotografií, sign. 206163.

Abb. 13. Veľký Šariš, Kunigundenkapelle, Innenraum, Blick von Osten. Foto Archiv des Denkmalmamtes der Slowakischen Republik. Fotosammlung, Sign. 206163.

Obr. 14. Veľký Šariš, Kaplnka sv. Kunhuty, detail hlavice na zväzkovej klenbovej prípoje bočnej steny. Foto Archív Pamiatkového úradu SR, Zbierka fotografií, sign. 206165.

Abb. 14. Veľký Šariš, Kunigundenkapelle, Kapitelldetail an einem Gewölbedienstbündel der Seitenwand. Foto Archiv des Denkmalmamtes der Slowakischen Republik. Fotosammlung, Sign. 206165.

Obr. 15. Veľký Šariš, Kaplnka sv. Kunhuty, detail hlavice na valcovitej klenbovej prípoje v polygonálnom zavrere. Foto Archív Pamiatkového úradu SR, Zbierka fotografií, sign. 206166.

Abb. 15. Veľký Šariš, Kunigundenkapelle, Kapitelldetail an einem zylinderförmigen Gewölbedienst im polygonalen Abschluss. Foto Archiv des Denkmalmamtes der Slowakischen Republik. Fotosammlung, Sign. 206166.

letnera zrejme už neexistovala („*nosné piliere prestali plniť funkciu, rovnako tak vnútorné múry a ostenia*“, Miroššayová–Karabinoš–Tomášová 2004, výskumná správa, 10).

Autori výskumu datovali jednotlivé fázy len rámcovo. Za termín *post quem* pre prvú, najstaršiu etapu považovali rok 1274 (nepresne ho považujú za rok príchodu, resp. usadenia sa

augustiniánov – pustovníkov vo Veľkom Šariši; Miroššayová–Karabinoš 2005, 18, 20), prípadne uvažovali o datovaní tejto fázy do konca 13. storočia (Miroššayová–Karabinoš–Tomášová 2004, výskumná správa, 7). „Členitú architektúru“ v interiéri (2. stavebná fáza) zaradili predbežne do prelomu 14. a 15. storočia (Miroššayová–Karabinoš–Tomášová 2004, výskumná správa, 6), resp. konštatovali, že „*tieto stavebné úpravy nemohli byť pre sporý nálezoý materiál (...) presnejšie datované*“ (Miroššayová–Karabinoš 2005, 20). Tehlovú dlažbu z tretej stavebnej fázy datovali do 15. storočia (Miroššayová–Karabinoš–Tomášová 2004, výskumná správa, 10), resp. na prelom 15. a 16. storočia (Miroššayová–Karabinoš 2005, 20). Neskôr zaradili jednotlivé fázy do nasledujúcich časových rámcov: 1. fáza – od vzniku kláštora v r. 1274 do konca 14. storočia, 2. fáza – 15. a začiatok 16. storočia, 3. fáza – 16. storočie (Tomášová–Karabinoš 2006, 195).

Rámcové a čiastočne sa meniace časové zaradenie jednotlivých fáz sa nemohlo oprieť o chronologicky preukaznejšie archeologické situácie. Chronologicky jednoznačné nálezy – hlavne tri mince kráľov Karola Róberta (1330–1332) a Mateja Korvína (1458–1460, 1465) – sa našli iba v zásype hrobiek pred portálom, pričom „*neistá stratigrafia neumožňovala hroby presnejšie datovať*“ (Miroššayová–Karabinoš 2005, 21; Tomášová–Karabinoš 2006, 195). Autori však azda predsa len poskytli určitý oporný bod pre presnejšie datovanie, keď zmienili, že „*profil portálnych pilastrov v skúmanom objekte*“ (BP: profilácia prípor, ktoré lemovali portál vo východnom múre letnera) je identický s profilom pätiok prípor v Kaplnke sv. Kunhuty (Miroššayová–Karabinoš 2005, 23).

Táto spojitosť si žiada návrat k datovaniu architektonických článkov v kaplnke. Vyššie už bolo uvedené, že V. Mencl (a v nadväznosti naňho i ďalší autori) ich slohovo spojil s prešovskou stavebnou dielňou, na základe čoho sa vžilo datovanie okolo polovice 14. storočia. Reliéfna rastlinná výzdoba na architektonických článkoch kaplnky – klenbových svorníkoch a hlavičkách (obr. 13–15) – má však tvaroslovne bližšie k o niečo staršej štýlovej vrstve okolo prelomu 13. a 14. storočia. Viaceré analógie k nej možno nájsť v susedných regiónoch Spiša aj Abova. Napríklad v kostoloch v Danišovciach (obr. 16), Seni, dominikánskeho kláštora v Košiciach (obr. 17; podrobnejšie Pomfýová 2015b, 580). Uvedené paralely dovoľujú časovo posunúť vznik architektonických článkov v kaplnke asi o polstoročie skôr, než je vítané datovanie. Následne sa to premieta aj do interpretácie archeologických nálezov.

Zhodná profilácia príporových zväzkov v kaplnke a na východnej stene predpokladaného letnera podporuje domnienku, že architektonické články v kaplnke pochádzajú z kláštorného kostola, možno i zo samotného letnera. V každom prípade však indikuje časovú súvislosť: druhú stavebnú fázu, identifikovanú archeológmi v skúmanom objekte (kostolnej lodi), je možné datovať už do doby okolo 1300, resp. na začiatok 14. storočia, nie až do 15. storočia. Pokiaľ je správne rozlíšenie jednotlivých fáz zo strany archeológov, potom možno predpokladať, že v tom čase (na prelome 13. a 14. storočia) prešla konštrukcia letnera stavebnou úpravou. Časový odstup medzi prvou a druhou fázou nemusel byť veľký. Treba však korigovať aj termín *post quem* pre najstaršiu stavebnú fázu, resp. pre vznik samotného kostola. Nie je ním rok 1274, keďže ten nie je rokom založenia kláštora, ale prvej zmienky o ňom – kráľ Ladislav IV. vtedy udelil donáciu podľa všetkého už existujúcemu

Obr. 16. Danišovce, Kostol sv. Márie Magdalény, detail južného portálu. Foto Archív Pamiatkového úradu SR, Zbierka fotografií, sign. 21529.

Abb. 16. Danišovce, Maria-Magdalenenkirche, Detail des Südportals. Foto Archiv des Denkmalmates der Slowakischen Republik. Fotosammlung, Sign. 21529.

konventu „*bratov Rádu pustovníkov sv. Augustína*“ vo Veľkom Šariši. Pokiaľ bol kláštor od počiatku zasvätený krakovskému biskupovi Stanislavovi, čo je doložené v roku 1345 (*Ordinis Fratrum Villermitarum Sancti Augustini de Claustro S. Stanizlay Martyris*), predstavuje *terminus post quem* rok 1253, keď bol Stanislav kanonizovaný (o pôvodnosti tohto patrocínia niektorí bádatelia ale pochybujú). Na základe ďalších historických súvislostí vymedzil Miroslav Huťka (2015, 123–148) vznik kláštora najnovšie rokmi 1256 až 1266 (1270). V tomto časovom horizonte je teda možné počítať aj s počiatkami jeho stavebných dejín, hoci jestvujúce poznatky nedovoľujú zatiaľ tvrdiť, že archeologicky zistená najstaršia stavebná fáza bola prvou v architektonickom vývoji kláštora.

Appendix: chórové priečky a letnery v iných ako mendikantských kostoloch

Indície pre existenciu chórových priečok a letnerov sa na území Slovenska viažu aj k iným ako mendikantským kostolom. V zaniknutom, archeologicky skúmanom (farskom?) jednoloďovom kostole s apsidou v Bini-Opátskom, vybudovanom zrejme koncom 11. storočia, indikujú existenciu chórových priečok zlomky kameňosochársky opracovaného článku (Sorošica 2002, 5–12; Pomfyová–Samuel–Žažová 2014, 49–67). V zaniknutom románskom benediktínskom kostole v Krásnej nad Hornádom zachytil archeologický výskum možno zvyšok takejto deliacej konštrukcie na úrovni prvého východného páru medzilodových pilierov v trojloží. Pokiaľ je tento predpoklad správny, liturgický chór tu zasahoval do najvýchodnejšieho klenbového poľa hlavnej lode (Pomfyová 2015, 750–751). V ďalšom benediktínskom kostole v Hronskom Beňadiku – v tomto prípade ide o gotickú stavbu zo 14. storočia – je evidentný nábeh priečky alebo letnera na severnom pilieri triumfálneho oblúka, ako aj na protifahlom pilieri medzi hlavnou a severnou loďou. Deliacia konštrukcia, ktorá tu mala predĺžiť liturgický chór taktiež prinajmenšom o jedno východné klenbové pole hlavnej lode, bola minimálne plánovaná. O jej dokončení existujú pochybnosti (Takács 2001, 167), či sú oprávnené, môže overiť len archeologický výskum. Deliacia priečka nepochybne členila jednolodie gotického kartuziánskeho kostola na Skale útočiska v Slovenskom raji. Niekedy sa uvádza, že išlo o letner (Slivka s. d., 14), nie je však známe, že by boli zachytené stopy zložitejšej konštrukcie s tribúnou. V prezentovanom stave ruiny sú viditeľné len zvyšky steny so stredovým priechodom, ku ktorej sú zo západnej strany pristavané bočné oltáre. V mendikantských a benediktínskych kostoloch oddeľovali priečky a letnery liturgický chór od lode, do ktorej mali prístup aj mimokláštorní návštevníci kostola. Naproti tomu kartuziánske kostoly boli pre externých návštevníkov v princípe uzavreté. I tu však mali tieto deliace konštrukcie svoje odôvodnenie – oddeľovali priestor určený pre chórových mníchov od zvyšku kostola, v ktorej sa k bohoslužbám schádzali konverši, laickí bratia kláštora. V kostoloch tohto prísneho rádu išlo o nepostrádateľný prvok, takže je potrebné ho predpokladať aj v druhom kartuziánskom kláštore – v Červenom Kláštore. Hoci stopy samotnej deliacej konštrukcie tu nie sú evidované (cieľený výskum sa zatiaľ nekonal), celková situácia (situovanie proti sebe umiestnených portálov v bočných stenách kostola, napojenie križových

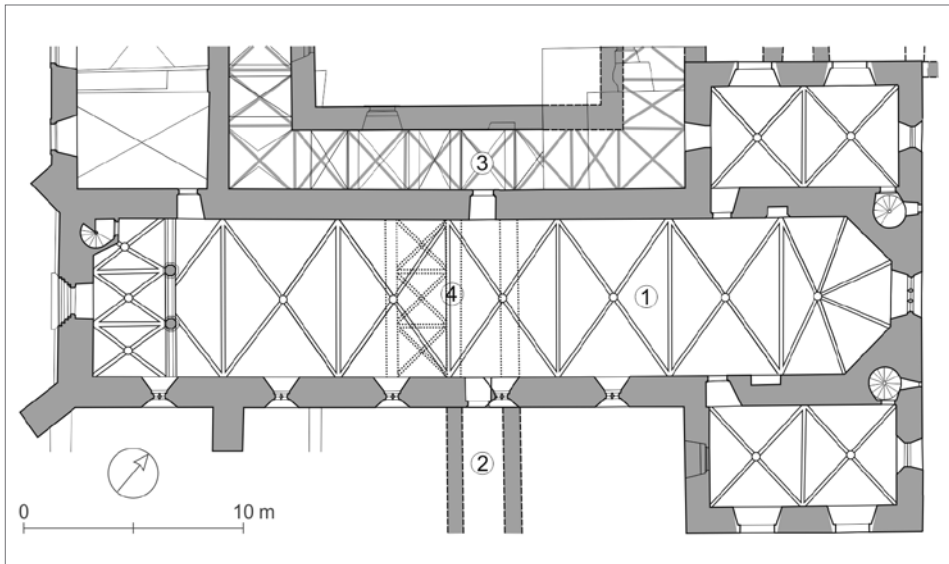

Obr. 17. Košice, dominikánsky kostol, klenbová konzola v presbytériu. Foto P. Breier, Archiv Centra vied o umení SAV – Ústavu dejín umenia.

Abb. 17. Košice, Dominikanerkirche, Gewölbekonzole im Chorraum. Foto P. Breier, Archiv des Zentrums für Kunstwissenschaften – Institut für Kunstgeschichte.

chodieb) tu dokonca dovoľuje uvažovať o tzv. kartuziánskom letnere (Schmelzer 2004, 98–105) s chodbičkou, ktorá bola pokračovaním veľkej krížovej chodby a ústila do malej krížovej chodby (obr. 18; Pomfýová 2015a, 354, 356).

V úvode už bolo spomenuté, že letnery sa vyskytovali nielen v kláštorných a kapitulných chrámoch, ale aj vo farských kostoloch rôzneho významu. Na území Slovenska treba o letnere uvažovať v prvom rade v Kostole sv. Martina v Bratislave, ktorý mal združenú funkciu farského a prepoštského kostola, pri ktorom pôsobilo početné duchovenstvo. Okrem farára, jeho pomocníkov a oltárnikov ustanovených k jednotlivým oltárom, patrili ku kostolu aj zbor kanonikov s každodennou chórovou povinnosťou, čo prirodzene zvyšovalo nároky na „chránený“ priestor liturgického chóru. Vo východnej stene severnej bočnej lode sú prelomené dva asymetricky umiestnené otvory – v značnej výške osadený portál a okno (obr. 19). Predpokladá sa, že súviseli s dvojpodlažným priestorom, snáď sakristiou, ktorý mal vyplňať kút medzi severnou bočnou lodou a svätyňou kostola. J. Žáry (1990, 59) hypoteticky uvažoval, že portál bol zvnútra prístupný schodiskom a nachádzal sa pred ním balkónik, využívaný aj ako kazateľnica. Vyvýšený portál však mohol viesť i na tribúnu letnera vo východnej časti trojlodia. Archeologický výskum sice neodkryl murivá, ktoré by mohli byť interpretované ako zvyšky letnera (Štefanovičová a kol. 2004), východné plochy trojlodia však neboli preskúmané kompletne a letner mohol mať napokon i drevenú konštrukciu. Existenciu letnera predpokladá v Kostole sv. Martina v obvyklom spojení s Oltárom Svätého kríža aj G. Endrődi (2001, 13, 17). Ďalší významný kostol, ktorý je možné v tejto súvislosti zmieniť, je farský Kostol sv. Jakuba v Levoči. Georadarový prieskum zaznamenal v interiéri jeho trojlodia murivá, ktoré sú interpretované ako pozostatky staršieho kostola (Urbanová–Kosová 2016, 110–111, pôdorys na s. 111). Stojí však za zváženie, či niektoré z nich – tie, ktoré boli zachytené pri medzilodových pilieroch východných travé – nie sú pozostatkom deliacej konštrukcie – priečky alebo letnera – ohraničujúcej liturgický chór zasahujúci do

Obr. 18. Červený Kláštor, niekdajší kartuziánsky (neskôr kamaldulský) kláštor, pôdorys kláštorného kostola a príslušných priestorov, bodkovanou líniou naznačené situovanie predpokladaného tzv. kartuziánskeho letnera: 1 – kostol (liturgický chór mníchov); 2 – archeologicky potvrdené napojenie veľkej krížovej chodby; 3 – malá krížová chodba; 4 – predpokladaný letner. Zdroj Archív Pamiatkového úradu SR, Zbierka projektov a plánov, sign. A1144; upravené, doplnené.

Abb. 18. Červený Kláštor, ehemaliges Kartäuserkloster (später Kamaldulenser), Grundriss der Klosterkirche und der angrenzenden Räume, mit punktierter Linie gekennzeichnete Lage des mutmaßlichen sog. Kartäuserlettners. 1 – Kirche (liturgischer Mönchschor); 2 – archäologisch bestätigter Anschluss des großen Kreuzwegs; 3 – mutmaßlicher Lettner. Quelle Archiv des Denkmalmamtes der Slowakischen Republik, Pläne- und Projektsammlung, Sign. A1144; bearbeitet, ergänzt.

Obr. 19. Bratislava, Kostol sv. Martina, pohľad na východnú stenu severnej lode s vyvýšeným gotickým portálom. Foto B. Pomfyová.

Abb. 19. Bratislava, St. Martinikirche, Blick auf die Ostwand des nördlichen Kirchenschiffs mit erhabenem gotischen Portal. Foto B. Pomfyová.

časť súsošia Kalvárie. Ide o podnetnú myšlienku osobitne vzhľadom na kumulované funkcie kostola. Vybudovaný bol na prelome 13. a 14. storočia (zrejme po roku 1288) pre špitálny Rád sv. Antona. Slúžil ako kostol kláštorný, špitálny i farský. Táto kumulácia funkcií podnietila zrejme i výber dispozície predĺženého pravouhlého presbytéria, v ktorom sa okrem hlavného oltára nachádzal i liturgický chór rehoľníkov. Členovia rádu usadali k bohoslužbám pozdĺž bočných stien v západnej časti presbytéria, tam, kde dodnes stoja dve neskorogotické päťsedadlové chórové lavice so štítovými znakmi antonitov, vytvorené na začiatku 16. storočia. Loď kostola (v 14. storočí sekundárne zaklenutá na stredové piliere) bola vyhradená laickej obci, na ktorú boli antoniti zameraní jednak ako ošetrovatelia, a v prípade Draviec aj ako rehoľníci s farskými právomocami (farská funkcia explicitne doložená v roku 1402; Pomfyová–Buran 2015, 382–389). Oddelenie presbytéria od lode prostredníctvom letnera by tu určite malo opodstatnenie. I tu však existenciu takejto deliacej priečky môže overiť len zatiaľ nerealizovaný archeologický, prípadne architektonicko-historický výskum. V každom prípade slúžia menované kostoly ako príklady interpretčných možností, v rámci ktorých je potrebné uvažovať aj o dosiaľ málo (v domácom výskume) evidovaných špecifických interiérových konštrukciách, ako boli chórové priečky a letnery.

priestoru hlavnej lode. Mohlo by to vysvetliť dve veci: pozoruhodne (vzhľadom na veľkosť a význam kostola) krátke presbytérium, ako aj rozdielne rozostupy medziľodových pilierov (po troch kratších východných klenbových poliach nasledujú tri dlhšie). Definitívnu odpoveď môže dať samozrejme opäť až archeologický výskum. Hypoteticky sa o konštrukcii letnera uvažuje na základe najnovších výskumov aj v prípade kostola v Šamoríne, a to v stavebnej etape datovanej do 12. storočia, keď mal kostol podobu výrazne pozdĺžneho jednolodia s odsadenou polkruhovou apsidou a bočnou južnou kaplnkou (Botek–Erdélyi–Pauliny–Vachová 2018, 70). Letnery sú však v tom čase aj v západoeurópskom prostredí doložené len vo významnejších, kláštorných a katedrálных kostoloch; príklady vzťahujúce sa k dedinským, či menším farským kostolom sú podstatne mladšie. Vzhľadom na datovanie a kontext dedinského kostola, akým šamorínsky chrám v tom čase bol, je preto v tomto prípade zrejme primeranejšie zvažovať inú interpretáciu. Stopy po konštrukcii vo východnej časti vtedajšej lode, asi 170 cm od víťazného oblúka (blok muriva pri dnes už neexistujúcej južnej stene lode, vysekané lôžko v murive severnej steny) by mohli byť pozostatkom jednoduchej deliacej priečky alebo – ako alternatívne naznačili aj autori architektonicko-historického výskumu – bočných, azda baldachýnových oltárov. Úvaha o letnere sa objavila tiež v súvislosti s kostolom antonitov v Dravciach. Podľa reštaurátorky Márie Spoločníckovej (2012, 48, pozn. 4) bola pre letner tohto kostola vytvorená koncom 15. storočia plastika Ukrižovaného, tvoriaca pôvodne sú-

Táto štúdia vznikla na základe riešenia grantového projektu VEGA 2/0023/16 Stredoveké kláštory žobraých reholí na Slovensku.

Digitalizácia a úprava grafických plánov B. Pomfyová.

Edície prameňov

ACTA ET DECRETA: *Acta et decreta synodi dioeceseanae Strigoniensis*. Trnava 1667.

CDH: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VI/2 (Fejér, G., ed.). Budae 1830.

MES: Monumenta ecclesiae Strigoniensis II (Ferdinandus Knauz, F., ed.). Strigonii 1882.

RDSI: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae II (Sedlák, V., ed.). Bratislava 1987.

Rukopisy a archíválie

BUREŠ, J., 1965: Středověké stavby slovenských mendikantů. Příspěvek k charakteristice slovenské gotiky. Kandidátska dizertačná práca, Bratislava, rkp. uložen v knižnici Centra vied o umení SAV – Ústavu dejín umenia.

ČURNÝ, M., 2012: Veľký Šariš – Kaplnka sv. Kunhuty. Výskumná správa. Košice, rkp. uložen v Krajskom pamiatkovom úrade Prešov.

FLAUGNATTI, M.–MÝTNIK, V.–CIULISOVÁ, I., 1998: Reštaurovanie nástenných malieb v presbytériu františkánskeho kostola Zvestovania Pána v Bratislave. Bratislava, rkp. uložen v Archíve Pamiatkového úradu SR, sign. R 3429.

– 1998a: Návrh na reštaurovanie. Reštaurovanie výtvarnej výzdoby stien, klenby a architektonických prvkov interiéru lode františkánskeho kostola Zvestovania Pána v Bratislave. Bratislava, rkp. uložen v Archíve Pamiatkového úradu SR, sign. R 3485.

– 2001: Loď bratislavského františkánskeho kostola Zvestovania Pána. Reštaurovanie výmalby stien, klenby a výtvarno-architektonických prvkov. Záverečná reštaurátorská dokumentácia. Bratislava, rkp. uložen v Archíve Pamiatkového úradu SR, sign. R 3916.

HANULIAK, V., 1989–1990: Nálezová správa z archeologického výskumu lokality Kláštorka v kat. úz. Slov. Ľupča v rokoch 1989–1990, rkp. uložen v Krajskom pamiatkovom úrade Banská Bystrica, sign. T 545.

MIROŠŠAYOVÁ, E.–KARABINOŠ, A.–TOMÁŠOVÁ, B., 2004: Výskum Veľký Šariš „Na Harminy“, 6. 5. – 8. 12. 2004, rkp. uložen v Krajskom pamiatkovom úrade Prešov.

MOSNÝ, P., 1997: Slovenská Ľupča – Kláštorko: Nálezová správa z archeologického výskumu za rok 1997. Banská Bystrica, rkp. uložen v Krajskom pamiatkovom úrade Banská Bystrica, sign. T 500.

– 1999: Slovenská Ľupča – Kláštorko: Nálezová správa z archeologického výskumu za rok 1998. Banská Bystrica, rkp. uložen v Krajskom pamiatkovom úrade Banská Bystrica, sign. T 503.

– 2000: Slovenská Ľupča – Kláštorko: Nálezová správa z archeologického výskumu za rok 1999. Banská Bystrica, rkp. uložen v Krajskom pamiatkovom úrade Banská Bystrica, sign. T 536.

– 2001: Slovenská Ľupča – Kláštorko: Nálezová správa z archeologického výskumu za rok 2000. Banská Bystrica, rkp. uložen v Krajskom pamiatkovom úrade Banská Bystrica, sign. T 549.

– 2002: Slovenská Ľupča – Kláštorko: Nálezová správa z archeologického výskumu za rok 2001. Banská Bystrica, rkp. uložen v Krajskom pamiatkovom úrade Banská Bystrica, sign. T 557.

RESUTÍK, B., 1999: Františkánsky kostol – archeologický výskum 1999. Nálezová správa. Bratislava, rkp. uložen v Krajskom pamiatkovom úrade Bratislava, Mestskom ústave ochrany pamiatok Bratislava.

Literatúra

ANDA, J. M.–PROKOPP, M., 1999: Keszthely – Plébániatemplom (Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára 225). TKM Egyesület.

BEL, M., 1735: Notitia Hngariae Novae Historico Geographica. Tomvs Primvs. Viennae Austriae. Dostupné z: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ173470906&order=35&view=SINGLE, cit. 5. 3. 2019.

- BOTEK, A.–ERDÉLYI, R.–PAULINY, P.–VACHOVÁ, B., 2018: Najstaršie etapy vývoja kostola v Šamoríne, Pamiatky Trnavy a Trnavského kraja 21, 65–72.
- BUDAY, P., 2012: K stavebným dejinám františkánskeho kostola v Bratislave, Bratislava – Zborník múzea mesta Bratislavy, 24, 29–52.
- CIULISOVÁ, I., 1998: Gotická svätyňa františkánskeho kostola Panny Márie v Bratislave, Umění XLVI, č. 3, 174–187.
- 2000: Stredoveká podoba bratislavského františkánskeho kostola, Ars, č. 1–3, 78–93.
- 2000–2001: Stredoveká podoba bratislavského františkánskeho kostola, Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia, č. 3–4, 381–395.
- ENDRŮDI, G., 2001: Kapitoly z dejín hlohoveckého reliéfu Narodenia Krista. In: Galéria – Ročenka SNG 2001, 7–41. Bratislava.
- GOJDIČ, I.–PAULUSOVÁ, S.–ZVEDELOVÁ, K., 2006: Dominikánsky kostol v Košiciach, Pamiatky a múzea, č. 4, 2–8.
- GRONZAGA, F., 1587: De origine seraphicae religionis franciscanae, eiusque progressibus, de regularis observantiae institutione, forma, administratione ac legibus, admirabilique eius propagatione. Romae. Dostupné z: https://archive.org/details/bub_gb_DPDsCMeP7X0C/page/n4, cit. 20. 3. 2019.
- HANULIAK, V.–RAGAČ, R., 2000: Príspevok k problematike existencie kláštorného hospica a Kostola sv. Ducha v Slovenskej Ľupči – Klosterhospital und die Kirche des Heiligen Geistes in Slovenská Ľupča, AH 25, 233–244.
- HUDEC, R., 1999: „Historia domus“ bratislavského františkánskeho konventu, Slovenská archivistika 32, č. 2, 57–66.
- 2009: Františkáni v Bratislave v rokoch 1238–1950. Bratislava.
- HUŤKA, M., 2015: Augustiniáni na území stredovekého Slovenska (Uhorska). Ružomberok.
- JAVORSKÝ, F., 1997–1998: Levočské kostoly v kontexte dejín mesta, Z minulosti Spiša, č. 5–6, 33–60.
- JUCK, L., 1984: Výsady miest a mestečiek na Slovensku (1238–1350). Bratislava.
- KROESEN, J. E. A.–STEENSMA, R., 2004: The Interior of the Medieval Village Church – Het Middelleeuwse Dorpskerinterieur. Louvain – Paris – Dudley.
- LÁSZAY, J. G., 1994: A szécsényi ferences kolostor építéstörténete a 17. század végéig. In: Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon (Haris, A., ed.), 491–516. Budapest.
- LESÁK, B.–MUSILOVÁ, M.–HOŠŠO, J., 1997: Archeologické výskumy v historickom jadre Bratislavy. In: AVANS 1995, 124–128. Nitra.
- LESÁK, B.–RESUTÍK, B., 2000: Archeologické výskumy a nálezy v historickom jadre Bratislavy. In: AVANS 1999, 65–79. Nitra.
- LUKÁČ, G., 1998: Stredoveký kláštor minoritov v Levoči (predbežné výsledky archeologického výskumu v rokoch 1992–1996), Východoslovenský pravek 5, 183–200.
- MAJOROSSY, J.–SZENDE, K., 2010: Das Preßburger Protocollum Testamentorum 1410 (1427) – 1529. Teil I: 1410–1487. Wien – Köln – Weimar.
- MARKOVÁ, K., 1978: Archeologický výskum v priestore bývalého františkánskeho kláštora na Pugačevovej ulici v Bratislave. In: AVANS 1977, 159–160. Nitra.
- MAROSI, E., 1974: Einige tendenziöse Planänderungen. Beiträge zur Stilgeschichte der ungarischen Architektur des vierzehnten Jahrhunderts, Acta Technica Academiae Scientiarum Hungaricae 77, č. 1–3, 297–354.
- 1994: A koldulórendi építészet Magyarországon. In: Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon (Haris, A., ed.), 39–62. Budapest.
- MARSINA, R., 2015: K dejinám Slovenskej Ľupče do 17. storočia. In: Prudentissimae dominae nobis honorandae (...). K životnému jubileu profesorky Márie Kohútovej (Duchoňová, D.–Rábik, V., edd.), 30–39. Trnava – Bratislava.
- MELIŠ, B. J., OP, 2015: Cirkevné pomery v Slovenskej a Partizánskej (Nemeckej) Ľupči, Studia Historica Tyrnaviensia 17, 13–35.
- MENCL, V., 1967: Šariš v dejinách gotickej architektúry, Vlastivedný časopis 16, 7–22.
- 1971: Jaroslav Bureš, prom. hist., Středověké stavby slovenských mendikantů, posudek kandidátské disertační práce, Ars 5, č. 1–2, 252–254.
- MENCL, V.–MENCLOVÁ, D., 1961: Stavebný vývin Bratislavy. In: Bratislava. Stavebný vývin a pamiatky mesta (Fabiánová, O., ed.). Bratislava.
- MIROŠŠAYOVÁ, E.–KARABINOŠ, A., 2005: Kláštor augustiniánov vo Veľkom Šariši, Pamiatky a múzea, č. 2, 18–24.
- MOSNÝ, P., 2003: Kláštorisko v Slovenskej Ľupči, Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok 14, 179–183.
- 2010: Najstaršie dejiny Ľupčianskej kotliny. In: Slovenská Ľupča (Dávid, J.–Debnarová, E.–Dvoranová, M., edd.), 23–26. Banská Bystrica.

- MOSNÝ, P.–SELECKÁ, P., 2005: Kláštor v Slovenskej Ľupči – Das Kloster in Slovenská Ľupča, AH 30, 435–441.
- MUSILOVÁ, M.–LESÁK, B., 1996: Archeologický výskum v záhrade kostola a kláštora františkánov v Bratislave, Pamiatky a múzeá, č. 3, 66–67.
- ORTVAY, Th., 1892, 1895, 1903: Geschichte der Stadt Preßburg, zv. I/2, II/1, II/4. Pozsony.
- ORIŠKO, Š., 2002: K počiatkom románskeho kameňosochárstva na Slovensku (Najstaršie pamiatky, problémy výskumu), Ars, č. 1–3, 3–48.
- 2004: Prvé stredoveké stavby žobravých reholí na Slovensku, Pamiatky a múzeá, č. 1, 15–22.
- 2010: K problematike letnerov v mendikantskej architektúre na Slovensku, Monumentorum tutela 22, 306–317.
- PAPP, Sz., 2013: Nagyszőlős (Виноградів), plébániatemplom. In: Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján (Kollár, T., ed.), 130–147. Nyíregyháza.
- PETRANSKÁ, D., 2013: Kaplnka sv. Kunhuty vo svetle nových výskumov. In: Moje mesto Veľký Šariš, 35–36. Prešov.
- POLLA, B.–VALLAŠEK, A., 1991: Archeologická topografia Bratislavy. Bratislava.
- POMFYOVÁ, B., 2015: Ranostredoveké kláštory na Slovensku: torzálna architektúra – torzálne poznatky – torzálne hypotézy – Frühmittelalterliche Klöster in der Slowakei: torsale Architektur – torsale Erkenntnisse – torsale Hypothesen, AH 40, 733–777.
- 2015a: Červený Kláštor (okr. Kežmarok). Bývalý kartuziánsky Kláštor Panny Márie, sv. Jána Krstiteľa a sv. Antona Pustovníka. In: Stredoveký kostol – historické a funkčné premeny architektúry, zv. I (Pomfyová, B., ed.), 352–371. Bratislava.
- 2015b: Veľký Šariš (okr. Prešov). Zaniknutý Kláštor sv. Stanislava rádu augustiniánov – pustovníkov. In: Stredoveký kostol – historické a funkčné premeny architektúry, zv. I (Pomfyová, B., ed.), 578–581. Bratislava.
- 2018: Stredoveká architektúra žobravých reholí na Slovensku – stav výskumu a problémové okruhy. In: Architektúra kláštorov a rehoľných domov na Slovensku: Dejiny a pamiatková ochrana (Kvasnicová, M.–Šeregi, M., edd.), 47–137. Bratislava.
- POMFYOVÁ, B.–BURAN, D., 2015: Dravce (okr. Levoča). Bývalý kláštorňý a farský kostol zaniknutého antonitského Kláštora sv. Antona Pustovníka (dnes filiálny Kostol sv. Alžbety). In: Stredoveký kostol – historické a funkčné premeny architektúry, zv. I (Pomfyová, B., ed.), 578–581. Bratislava.
- POMFYOVÁ, B.–SAMUEL, M., 2015: Slovenská Ľupča (okr. Banská Bystrica). Zaniknutý františkánsky kláštor. In: Stredoveký kostol – historické a funkčné premeny architektúry, zv. I (Pomfyová, B., ed.), 528–533. Bratislava.
- POMFYOVÁ, B.–SAMUEL, M.–ŽAŽOVÁ, H., 2014: Stredoveká Biňa. Archeológia – história – architektúra. Bratislava.
- RÓMER, F., 1865: Pozsony régészeti műemlékei. In: Pozsony és környéke (Kornhuber, G.–Rakovszky, I.–Szekeső, T.–Kanka, K.–Rómer, F., edd.), 245–312. Pozsony.
- ROTH, P.–SOJÁK, M., 2001–2002: Výsledky výskumu pri kláštore minoritov v Levoči, Z minulosti Spiša 9–10, 64–77.
- RUTTKAY, A. T.–MOSNÝ, P., 2005: Vzťah medzi Slovenskou Ľupčou a Banskou Bystricou z hľadiska genézy stredovekých miest, Acta Historica Neosoliensia 8, 49–56.
- SCHMELZER, M., 2004: Der mittelalterliche Lettner. Petersberg.
- SLIVKA, M., sine dato: Kláštorisko – Skala útočiska. Vydavateľsvo MTM – Milan Tejbus, 2. vydanie.
- SPOLOČNÍKOVÁ, M., 2012: Corpus Christi : poklady gotiky v sochárskom umení východného Slovenska. Trnava.
- SPS 1969: Súpis pamiatok na Slovensku, zv. III (Güntherová, A., ed.). Bratislava.
- ŠEDIVÝ, J., 2006: Cirkev v stredovekej Bratislave – staré odpovede a nové otázky. In: Kapitoly z dejín Bratislavy (Czoch, G.–Kocsis, A.–Tóth, Á., edd.), 93–126. Bratislava.
- ŠTEFANOVIČOVÁ, T. a kol., 2004: Dóm sv. Martina v Bratislave. Bratislava.
- TAKÁCS, I., 2001: A garamszentbenedeki temploma és liturgikus felszerelése. In: Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon – Benedictine Monasteries in Medieval Hungary (Takács, I., ed.), 159–186. Pannonhalma.
- TIBENSKÝ, J., ed., 1984: Bratislava Mateja Bela. Bratislava.
- TIRPÁK, J., 2012: Stredoveká sakrálna architektúra vo svetle archeogeofyzikálneho výskumu na Slovensku. I. diel. Nitra.
- TOMÁŠOVÁ, B.–KARABINOŠ, A., 2006: Objav augustiniánskeho kláštora vo Veľkom Šariši. In: AVANS 2004, 195–196. Nitra.
- TÓTH, S., 2006: Keszthely, ehemalige Franziskanerkirche. In: Sigismundus Rex et Imperator. Kunst und Kultur zur Zeit Sigismundus von Luxemburg 1387 (Takács, I., ed.), 420. Mainz.

- UNTERMANN, M., 1996: Chorschranken und Lettner in südwestdeutschen Stadtkirchen – Beobachtungen zu einer Typologie mittelalterlicher Pfarrkirchen. In: *Architektur Geschichten. Festschrift für Günther Binding* (Mainzer, U., ed.), 73–90. Köln.
- URBANOVÁ, N., 2018: Starý kláštor minoritov v Levoči – novšie poznatky o jeho stavebnom vývoji. In: *Najnovšie poznatky z výskumov stredovekých pamiatok na Gotickej ceste II. Zborník Gotická cesta 2/2016* (Kalinová, M., ed.), 127–144. Rožňava – Bratislava.
- URBANOVÁ, N.–KOSOVÁ, B., 2016: Rímskokatolícky farský Kostol sv. Jakuba Staršieho – bazilika minor. In: *Národné kultúrne pamiatky na Slovensku – Levoča* (Urbanová, N.–Kosová, B.–Szerdová-Veľasová, L., edd.), 110–130. Bratislava.
- ŽÁRY, J., 1990: Architektúra. In: *Žáry, J.–Bagin, A.–Rusina, I., Dóm sv. Martina v Bratislave*, 19–78. Bratislava.

Zusammenfassung

Lettner in mittelalterlichen Kirchen in der Slowakei. Ein Beitrag zur Baugeschichte von Bettelordenklöstern

Auf mehrere Bettelordenkirchen in der Slowakei beziehen sich Belege oder Indizien für die ehemalige Existenz eines mittelalterlichen Lettners (Bratislava – Franziskaner, Bratislava – Klarissen, Košice – Dominikaner, Košice – Franziskaner, Slovenská Lupča – Franziskaner, Trnava – Klarissen, Trnava – Dominikaner, Veľký Šariš – Augustiner-Eremiten). Eine Identifikation dieser speziellen architektonischen Konstruktion ist aber nicht immer eindeutig. Sie hängt von der Gesamtinterpretation der baulichen Entwicklung der Kirche oder sogar des Klosters ab (falls nicht eindeutig ist, welches Objekt die Klosterhauptkirche war). Die vorliegende Studie konzentriert sich auf drei Problemfälle – auf die Bauten der Franziskaner in Bratislava und in Slovenská Lupča und auf die der Augustiner-Eremiten in Veľký Šariš. Der abschließende Teil betrifft die Lettnerproblematik auch außerhalb des Kontextes der Bettelordenarchitektur.

In der bestehenden (1297 eingeweihten) Franziskanerkirche in Bratislava ist die Existenz eines Lettners durch zwei Situationen indiziert: 1) Der hohe massive Sockel eines Triumphbogens könnte Teil der Konstruktion eines Lettners sein, was bedeuten würde, dass man bereits beim Bau der bestehenden Kirche, bzw. ihres Chorraums mit der Existenz eines Lettners zumindest gerechnet hatte. 2) Die Lage des Turms am Ostende des Schiffes (an der Südseite), also in der üblichen Flucht eines Lettners, wirft die Vermutung auf, dass der Zugang zur Tribüne des Lettners durch den Turm gewährleistet war. Diese Vermutung wird noch durch das auf dem Niveau des einstigen ersten Turmstockwerks sekundär gemauerte Portal bekräftigt. Das Portal geht vom Turm aus in Richtung Kirchenschiff und konnte auf die Tribüne des Lettners geführt haben.

Bei der in den neunziger Jahren des 20. Jahrhundert durchgeführten Renovierung der Kirche wurde im Körper des Triumphbogens (auf der Seite des Chorraums) eine ältere Mauer mit Gewölbekonsole entdeckt. Ein weiteres Mauerwerk wurde an der Süd- und Nordseite des Triumphbogens bei der um den Bogen durchgeführten archäologischen Grabung entdeckt. Auch bei diesen Funden wurde bisweilen in Betracht gezogen, dass sie mit der Konstruktion eines Lettners zusammenhängen könnten. Eine gründliche Auswertung der Fundsituationen spricht jedoch eher für die Möglichkeit, dass es sich dabei um Überreste eines älteren Baus (Bauten) handelt, der (die) der heutigen Kirche vorausgingen. Indizien für die Existenz einer älteren Architektur wurden auch bei der im Westteil des Kirchenschiffs durchgeführten archäologischen Grabung erfasst. Ob diese ältere Architektur von den Franziskanern genutzt wurde oder sogar für sie entstanden war, kann nicht entschieden werden, da die historischen Anfänge (Zeit ihrer Ankunft, primäre Lage des Klosters) unklar sind.

Das Franziskanerkloster in Slovenská Lupča wurde vor 1263 gegründet, da in dem Jahr sein Vorsteher (Guardian) erwähnt wird. Der Baukomplex ist verschwunden. Bei der archäologischen Grabung wurde die Disposition des Klosters mit zwei Höfen und zwei Sakralbauten freigelegt, von denen jeder zu einem anderen Hof gehörte. Der eine stand im südöstlichen, der

andere im nordwestlichen Teil des Areals. In der bisherigen Literatur herrscht keine Einigkeit darüber, welcher dieser Sakralbauten älter war und die Funktion der Klosterhauptkirche erfüllte. Aus der Auswertung der verfügbaren Dokumentation geht jedoch eindeutig folgendes hervor: Um Mitte des 13. Jahrhunderts (vor 1263) wurde die Kirche im südlichen (südöstlichen) Teil des Klosters errichtet. Sie war allem Anschein nach die ältere und Klosterhauptkirche. Bei der archäologischen Grabung wurde nur ihr Schiff freigelegt, das an der Ostseite von einer sekundär errichteten Trennmauer abgeschlossen wurde. In ihrer Mitte befand sich ein Durchgang, und auf der Seite des Schiffs hatte man nach einer gewissen Zeit Seitenaltäre angebaut. Bei ihr handelt es sich höchstwahrscheinlich um den Überrest einer Chorschranke oder eines Lettners. Der Bauzeitpunkt dieses Trennelements wurde nicht genau bestimmt. Der aus der Gesamtsituation sich ergebende Terminus ante quem ist die Wende vom 14. und 15. Jahrhundert.

Das Kloster der Augustiner-Eremiten in Veľký Šariš wurde vor 1274 gegründet, da es in dem Jahr zum ersten Mal in den schriftlichen Quellen belegt ist. Auch in diesem Fall handelt es sich um einen verschwundenen Baukomplex. Seine Lage war lange unsicher. Erst durch die archäologische Grabung von 2003 wurde bestätigt, dass er sich in dem Bereich befand, in dem die Kunigundenkapelle steht, von der man gedacht hat, sie könnte ein Überrest der Klosterarchitektur sein. Südwestlich von der Kapelle wurde archäologisch ein größeres rechteckiges architektonisches Objekt freigelegt, dessen Interpretation offen blieb. Aufgrund der derzeitigen Erkenntnisse kann festgehalten werden, dass es sich um das Schiff der Klosterkirche handelt, das an der Ostseite von einem Lettner abgeschlossen wurde. Ursprünglich hat man vermutet, dass die Kirche an der Stelle der Kunigundenkapelle stand und dass die Kapelle ursprünglich ihr Chorraum war. Diese Vermutung wurde weder durch die archäologische Grabung, noch durch eine architektonisch-historische Untersuchung bestätigt. Die Kapelle wurde erst im 16. Jahrhundert errichtet, wobei ihr Gewölbe aus sekundär verwendeten architektonischen Elementen gebildet wurde, die sich ihrem Stil nach zum Zeitraum um die Wende des 13. und 14. Jahrhunderts bekennen. Diese Elemente können von der Klosterkirche (vom Lettner?) stammen. Die Profilierung der Gewölbedienste in der Kapelle entsprechen der Profilierung der Gewölbedienste, die das Portal in der Mitte der Ostwand des Lettners säumten. Auf dieser Grundlage kann auch der Bau des Lettners (bzw. seine mutmaßliche bauliche Veränderung) mit der Zeit um das Jahr 1300, bzw. auf Anfang des 14. Jahrhunderts angesetzt werden.

Der abschließende Teil des vorliegenden Beitrags betrifft die Problematik der Chorschranken und Lettner auch außerhalb des Kontextes der Mendikantenarchitektur, und zwar am Beispiel von Benediktinerkirchen (Krásna nad Hornádom, Hronský Beňadik), Kartäuserkirchen (Letanovce – Skala útočiska / Lapis refugii, Červený Kláštor / Rotes Kloster) und Pfarrkirchen (Biňa-Opátske?, Bratislava, Levoča, Šamorín), bzw. Kloster- und gleichzeitigen Pfarrkirchen (Dravce).

Die vorliegende Studie entstand im Rahmen des Förderprojektes VEGA 2/0023/16 Mittelalterliche Bettelordenklöster in der Slowakei.

Digitalisierung und grafische Bearbeitung der Pläne B. Pomfyová.

Mgr. Bibiana **Pomfyová**, PhD., Centrum vied o umení Slovenskej akadémie vied – Ústav dejín umenia, Dúbravská cesta 9, 841 07 Bratislava, Slovenská republika, Bibiana.Pomfyova@savba.sk

This work can be used in accordance with the Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International license terms and conditions (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>). This does not apply to works or elements (such as images or photographs) that are used in the work under a contractual license or exception or limitation to relevant rights.

